

Madách Könyvtár – Új folyam 7.

Nagyné Nemes Györgyi – Andor Csaba

Madách Imre rajzai és festményei

Képek egy életm háttérér 1

A sorozat eddig megjelent kötetei:

1. I. Madách Szimpózium (1995)
2. II. Madách Szimpózium (1996)
3. Fráter Erzsébet emlékezete I. (1996)
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija (1996)
5. III. Madách Szimpózium (1996)
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei (1996)

Nagyné Nemes Györgyi – Andor Csaba

Ez a könyv a Balassagyarmati Önkormányzat, az Ipoly
Cipőgyár Rt., a Nógrád Gabona Rt., Nógrád Megye
Közgyűlése, és az Országos Madách Emlékbizottság
támogatásával jelent meg

Madách Imre rajzai

és festményei

Képek egy életmű háttéréről I

Szakmailag ellenőrizte: Dr. Györfy Miklós
és Dr. Ladányi József

© Nagyné Nemes Györgyi, 1996

ISSN 1219-4042
ISBN 963 85734 1 4

Felelős kiadó: Andor Csaba, borító: Nagy Márta,
készült az INDUSTRIA-SZÉCSÉNY KFT. Nyomdaüzemében,
felelős vezető: Csépe Sándor

Madách Irodalmi Társaság
Balassagyarmat – Budapest
1997

TARTALOM

Bevezetés	7
-----------------	---

NAGYNÉ NEMES GYÖRGYI

Madách Imre rajzmestere	11
Madách Imre tájrajzai	20
Karikatúrák	36
A nyolcalakos karikatúra	45
A könyvbarát szakali kisbirtokos, Szentiványi Bogomér	50
Nevelők a második sztrégovai korszakban: Borsody Miklós és Jancsó Sándor	52

ANDOR CSABA

Egy képrejtvény piszkozata és tisztázata	62
Ki kicsoda Madách rajzain?	66
Hat n i arc – hat szerelem?	78

NAGYNÉ NEMES GYÖRGYI–ANDOR CSABA

Madách Imre képeinek sorsa	90
Jegyzetek	100
Madách képei	111

BEVEZETÉS

A könyvritkaságot kedvelő olvasónak először nyújtjuk át kötetben rendezve Madách Imre rajzait és festményeit. Mikor erre vállalkoztunk, kettős cél vezetett bennünket: kísérletet tettünk arra, hogy a költő saját életében készített „illusztrációival” magánéletének rejtettebb zugaiba pillantsunk be, így a környezetének kevésbé ismert alakjai is megelevenednek. Másrészt igyekeztünk az élet humoros oldalát is láttatni, a nevet és másokat is megneveztünk Madáchot, de mindenképpen az embert, aki a Tragédia költője volt.

Az ember tragédiája szerzőjének hagyatékából 51 rajzot tart nyilván az OSZK (figyelembe véve azonban, hogy néhány lap mindkét oldalán Madách-rajz található, valójában 54 rajzról van szó), két tájrajza a Nógrádi Történeti Múzeum irodalomtörténeti hagyatékában van, egy pedig a Petőfi Irodalmi Múzeumban. A győri Xántus János Múzeumban, a Szabó József-féle hagyatékban őrizik egy eredeti rajzról készült másolatát, mely a jelen kutatások alatt került elő, egyet pedig csak nyomtatásból ismerünk. Több rajza is volt a költőnek mint erre a levelezések és egyéb források utalnak, így nincs kizárva, hogy a kötet nem a teljes anyagot foglalja magába.

Téma szerint három csoportba oszthatóak: gyermekkori rajzok, táj- és épületképek, karikatúraszerű rajzok.

A képek különböző méretűek, papíron tussal, ceruzával készültek, technikai megoldásuk azonban eltérő. Az 1839-ben keletkezett és szignált *Sixtus pápa* képe és a *Wolf tánczórája* (1838), vagy a *Veinberger tánczóráján* (1860) között rajztechnikai szempontból lényeges eltérés mutatkozik. A Sixtus pápa képe tökéletes művészi rajz, de ez a másik kettőről nem mondható el. Jogosan vetődik fel a kérdés: a jelenleg Madách-rajzoknak elfogadott képek eredeti alkotások-e?

A rajzokról és festményekről vannak hiteles forrásaink, így a költő levelei, melyekben többször tesz említést róluk, illetve legelőször Balogh Károly, a költő unokaöccse, aki szemlélte a rajzok keletkezésének. Úgy látszik, nagy alkotók mellett, különösen, ha másodrangú képművészek is egyúttal, életük alkonyán mindig feltűnik valaki, hogy szavai-

kat, cselekedeteiket figyelje. Miként előbb Goethe mellett Eckermann, utóbb Kafka mellett Janouch, úgy állt Madách mellett Balogh Károly, s figyelte a mestert, szavait, tanítását csakúgy, mint a rajzait.

Az irodalomtörténet által eddig Madách-rajznak elfogadott képek vizsgálata azonban két kérdést is felvet.

Egyrészt gondot okoz a szignóval és dátummal elő nem látott képek besorolása. Másrészt az, hogy Madách-rajznak tekintsük-e a bizonyítottan korabeli képekről készült másolatait?

Mindkét esetben igyekeztünk hiteles forrásokat találni (életrajzi adatok, azonos motívumok, rajztechnikai megoldások, papíryanag stb.) A második kérdés eldöntésére mindazok a képművészi alkotások, folyóiratillusztrációk, egyéb dokumentumok szolgáltattak forrásként, amelyek bizonyíthatóan vagy feltételezhetően Madách Imre kezébe kerültek. Mivel a költő alkotásait ebben az esetben nem művészi szempontból, hanem kizárólag az életrajzhoz kapcsolódva vizsgáljuk, „eredeti” Madách-rajznak (festménynek) tekintjük a másolatokat is.

A rajzok értékelését Balogh Károly *Cyermekkorom emlékei* című írásában (1912–1913) fogalmazta meg: „előveszek néhányat a sárguló lapokból, s felidézem az emlékeket, melyek azokban megörökítve vannak.”

Palágyi, aki először foglalkozott a rajzok és képek besorolásával, eltiltotta azok értékét, amikor úgy vélte: „leveleinél értékesebb életrajzi okiratok Madách sajátkezű rajzai és festményei.”

A *Thieme u. Becker*; a világ egyik legnagyobb művészi lexikona Madách Imrét festőként említi, de *Malerdilettantának* minősíti. S ha talán néhány esetben több is volt ennél, a képművészi értékével mi sem kívánunk foglalkozni, hanem úgy közelítünk hozzájuk, mint azt Balogh Károly tette, vagyis „felidéz” szerepüket igyekeztünk vizsgálni. Véleményünk szerint a képek (festmények) nem önmagukban fejeznek ki értéket, hanem csupán közvetítő szerepet töltenek be.

S ha az összehasonlítás kedvéért mégis a „művész” legközelebbi „kollégáját” keressük, úgy a fél évszázaddal később élő Franz Kafkát kell megneveznünk. Mert rokonok még akkor is, ha *A per* és *A kasztély* színvonalához *A civilizátor* nem hasonlítható. Ám ha az előbb említett műveknek a német kiadások címlapján előforduló Kafka-rajzait

egybevetjük *A civilizátor*hoz készített Madách-rajzzal, úgy a színvonalbeli különbség megszűnik, s egy mindmáig megválaszolatlan alkotáslélektani kérdést kell megfogalmaznunk. Miért érzik úgy olykor írók, költők (a Rimbaud-t megörökíti Verlaine-t is *A hallgatás tornyához* díszít rajzokat készítő Weöres Sándorig), hogy egy általuk magas szinten ismert és alkalmazott eszköz, a természetes nyelv helyett más eszköz, leggyakrabban a rajzot kell választaniuk aktuális mondandójuk kifejezésére? A kérdésre nem ismerjük ugyan a választ, de hogy az ilyen dilettáns alkotásokban is „van valami”, azt a művészettörténeti-esztétikai megfontolások ellenében az európai kultúrkör tényleges működése igazolja. Mert Kafka műveit illusztrálhatják ugyan olyan művészek, akik magasán fölötté állnak az arajztechnikájának, s Rimbaud-t is újrarajzolhatja bárki. Ám az „igazi” megoldás mégiscsak az, ha egy Kafka-rajz van egy Kafka-mű címlapján, s ha egy Rimbaud-kötetben csak egyetlen kép van a szerzőről, úgy Verlaine rajza (volt és lesz) a legjobb választás. Kafka két magyarázatot is megfogalmazott ifjú barátjának arra nézve, hogy minek is tekintendők a rajzai: „Rajzaim nem képek; az egész nem más, mint egy magánjelrendszer” ill.: „Rajzolgatásom nem egyéb, mint egy ismétlődés és minduntalan kudarcot valló primitív mágia” (Gustav Januch: *Beszélgetések Kalkával*. Bp., 1972. 58–59. l.). Madách egynémely rajzát elnézve nem szabadulhatunk a gondolattól, hogy valami hasonló funkciója az arajzolgatásának is lehetett.

A többirányú tehetséggel rendelkező művészt, aki kifejezési formája mellett – esetleg nívóbeli különbséggel – más művészeti ággal is foglalkozik, „Ingres hegedője” elnevezéssel szokás illetni. [Jean Auguste Dominique Ingres (1780–1867) festő volt, de kedvtelésből hegedült is.] A kötetben nem törekszünk arra, hogy Madách „Ingres hegedője”-ről, rajzairól és festményeiről képzőművészeti elemzést nyújtsunk. Csúppán ezekkel a Madáchtól származó alkotásokkal árnyaltabbá, esetenként színesebbé kívánjuk tenni a költőről kialakult képet.

Madáchban kora ifjúságától élt a vágy, hogy a világot bemutassa, „egyetlen eszmét sem bízott a emlékezet táblájára, honnan az könnyen tova száll, hanem papírszeletekre tette.” Ez történt itt is a képeken, megrizte benyomásait, emlékeit. Kálnay Nándor feljegyezte, hogy

halála előtt többször felkereste a csesztvei házat, kiült a domboldalra, egy távoli pontra szegezte tekintetét, és elmélyülten elgondolkodott. A mellette elhaladó gyermekeket sem vette észre. Ez a figyelemösszpontosítás jellemző rajzaira is. Minden kis részletet megfigyel, elraktároz.

Rajzai (festményei) gyenge alkotások, művészi értékük önmagukban alig van. A költő művészetének harmadrangú szereplője. Bizonyára a szellemi igényen túl valamiféle játékos lelki kikapcsolódás vezette a képek megalkotására. Így személyiségének jegyeit is megőrizték. Melankolikus beállítottsága mellett őrzik a költő humorát, groteszkbe hajló karakterét. A rajzok részei az életműnek. Vizsgálatukkal a teljes ember, művész, gondolkodó felé tettünk ismét egy lépést.

MADÁCH IMRE RAJZMESTERE

A XIX. század első felében fokozott érdeklődés indul meg a művészetek iránt. A nemzet csinosodásának igénye először az irodalomban kap hangot Bessenyei és Kármán törekvései nyomán, de ezzel szinte egyidejűleg a képművészetek iránti érdeklődés is fellendül. Az irodalom vezéralakjai, első sorban a széphalmi mester, Kazinczy a külföldi minták követését szorgalmazzák. „A szép tudományok és ízlés dolgában annál tökéletesebb a szív, minél közelebb járulnak a Classicusok példájához”¹ – írja Kazinczy. Shakespeare, Schiller és a népszerű Kotzebue sorai nem kis mértékben beépülnek nevezett szerzőink műveibe. A képművészetekre még fokozottabban jellemző ez: „Originált műveket nem lehet reményleni, mert sem ízlés, sem anyag és színek nem olyanok még, amelyeket kívánni a nagy művekben kell.”

Ekkor indul meg a művészeti ágak differenciálódása, teljes szétválása. Kazinczy még kívánatosnak tartja, hogy a festő, ha „festővé kívánja magát tenni, nemcsak festékeket keverni kell tudni, hanem Winkelmann és Mengs írásait is olvasni. S mi a festő a mai időben, ha Virgílius nem tudja, mi volt Laocoon...”² A képművészet és irodalom összetartozását sürgeti: „A Művész nem Művész, ha nem poeta.”³ Ennek az elvárásnak felel meg a festő-író Kisfaludy Károly, akiről Vayerné Zibolen Ágnes megállapítja: „irodalmi ismeretei segítették képeinek, illusztrációinak kiválasztásában.”⁴

A külföldi mesterek mintáinak elfogadása, esetenként utánzása, és a másolása elfogadott magatartás lesz: „nem tehetünk jobbat, mintha idegen nagy munkákat, statuákat, festéseket, kópiákban vagy rézmetszetekben megszerezzük és másolgatjuk és ezáltal kezünket [...] szemünket formáljuk.” A Kazinczy által elfogadott elnéző magatartást az idő lassan túlhaladja, és az eredetiség igénye kiszorítja. De véleménye az adott korra jellemzővé válik, közízlését határozza meg.

A festő-írói szépművészetek összefonódása Kisfaludy Károly életművében válik teljessé. Munkáival foglalkozik festészettel Jókai Mór, aki a szabadságharc bukása után Tardonán „megfestette Tardona látképét, Örénykövet, a pálosok kolostorát, vagy húsz akvarellt és neje,

Laborfalvi Róza képmását is – emlékeztet I. Gyermekkorai rajza az olaját hozó galamb.”⁵ A széphalmi mester, a kor képművészetének legfőbb ismerője és kritikusa maga is festett néhány tájképet Pannónhalmáról. A tokaji hegyet ábrázoló képe pedig rézmetszetben jelent meg Igaz Sámuel (1822) zsebkönyvének címlapján.⁶ Emlékezetes rajzokat készített Petőfi és Arany János is.

A kor romantikus ábrázolásának sajátos műfaja a vizuális láttatás eszközeit ötvöző illusztrált tájleírás. Alig akad író, aki ne kísérletezne vele: „Az egész literatura útnak indul, hogy ítéljen arról, amit lát vagy nem lát” – írja Pulszky Ferenc *Úti vázlatában*. A táj és ember kapcsolatának újra felfedezése alakítja ezt a műfajt. Müller János I. cseji festő felvidéki tájképsorozatot készít. Joseph Fischer bécsi „képíró” és grafikus 1817 körül megalkotja tájképeit a Vág-menti tájakról. Ezt Mednyánszky Alajos báró szöveggel köti össze, és megjelenti: *Festői utazás a Vág folyón Magyarországon* (1825).

Az útikönyvek, almanachok, divatlapok, illusztrált zsebkönyvek a műveltebb városi polgárhoz és a nemesi kúriákba is eljutottak. A képes ábrázolásnak ez a tömeges méreteket öltöztetve új polgári foglalkozást teremt. A házaló piktorok, a gyors elmenetelt ígérő rajzmesterek életútja ritkán vezetett el a magasabb művészetig. „Jórészünk nem is lett több, mint átlagos rajzoktató, és örökre búcsút mondott a múzsáknak.”⁷ A tehetségesebbek – a hazai lehetőségek hiányában – Bécsben működő festőiskolákban szerzik be művészi ismereteiket.

A sztrégovai Madách kastély szobáit a vidéki nemesi igényeket kielégítő képek, portrék, olajmásolatok, illusztrációk díszítették. Így Majthényi Anna fiatalkori képe, Madách Mária miniatúrája és a 12 hónapot ábrázoló akvarellek,⁸ melyeket a családi hagyomány Majthényi Annának tulajdonít. A könyvtárban ott volt már Mocsáry Antal nógrádi monográfiája, melynek 14 vázrajzát Lántz József képzőművész és Schmidt készítette.⁹

Amikor 1837-ben Madách Imre testvéreivel – Károllyal és Pállal – felköltöznek Pestre, hogy tanulmányaikat folytassák, már működnek azok a műkereskedések, antikváriumok, ahol festményeket, kottákat, tájillusztrációkat lehet kapni. A Szervita téri Wagner József műkereskedésének kínálatát Pulszky Ferenc leírásából ismerjük. Madách Imre

– egyik levelének tanúsága szerint – egy budai antikváriumba, Schmidt m keresked höz járt.¹⁰

A Széna téri „fiók Sztregova” lakói – a Madách fiúk – a korabeli m - vészi színvonalnak megfelel széles kínálattal találkoztak, ami felkelt-hette érdekl désüket. Madách Imre levelezéséb l kit nik: kottát, folyóiratokat, könyveket vásárol, sürgeti, hogy küldjék el „rajzoló formá-it.”

A formálódó, polgárosodó nemesség életformájában, igényeiben alkalmazkodik a fellendül kulturális élethez. A jobb neveltetéshez már polgári és középnemesi szinten is hozzátartozik, hogy „értsenek egy kicsit a rajzoláshoz, akvarell és gouache-festéshez.”¹¹ Azokban a családokban, ahol gondot fordítottak a nevelésre, gyermekeik mellé rajzta-nárt, zongoramestert és francia nyelvmestert fogadtak. A mágnás családok számára ez elengedhetetlen követelmény, de a középnemesi famíli-ák – gyakran súlyos anyagi áldozatokat is vállalva, hogy rangjukhoz méltó neveltetésben részesítsék gyermekeiket –, ragaszkodtak a kialakult igényekhez. A m vészetek elsajátítása azonban csak küls ég volt: m kedvel i szinten megrekedtek. A tehetségesebbek is többnyire dilettánsok maradtak. Hiszen számukra ez nem foglalkozás, hivatás, ha-nem csupán a divatnak megfelel szórakozás volt. Néhány kivétel azért akadt, így m vészként említik a Nógrád megyei Brunswick grófkisaszonyokat (Henrietta, Mária Terézia és Júlia). Apjuknak, a nógrádi alispánnak az arcképét Brunswick Henrietta festette meg. A portrét a balas-sagyarmati Megyeháza dísztermében helyezték el. Ismert és kedvelt ka-rikaturista lett Andrássy Mánuel gróf is.

A Madách-fiúk nevelése sem különbözött a kor elvárásaitól. Majthé-nyi Anna, aki nógrádi viszonyok között átlagon felüli m veltséggel ren-delkezett (ismereteit a Marczibányi család körében sajátította el Budán), mindent elkövetett, hogy fiainak a kor igényeinek megfelel neveltetést biztosítson. A házi nevel Spányik Antal (aki irodalmi ambíciókat is mutatott), úgy látszik kevésnek bizonyult, ezért Pesten Majthényi Anna újabb „mestereket” fogadott fel.

A francia forradalom hatása érz dik azon, hogy iparosmesterség el-sajátítására is kísérletet tesznek. Imre gyerekes dicsekvéssel számol be el menetelér l: „könnyen tsinálok magam is piksiseket, srof, 'skatu-

lyákat, tojástartókat.”¹² (Ezeket kés bb sorra elajándékozza, borstartója azonban még az 50-es években a Madách-relikviák között szerepelt a balassagyarmati múzeumban.)

Keveset tudunk arról a Babniggról,¹³ a klavirmesterr l, akit l zongo-rázni tanult. De a muzsika iránti ragaszkodása élete folyamán meg rz - dött. Fiatalabb leánytestvére, Anna 1841-ben írja anyjának: a zongora-húrokat szerezzék be, mert Emike szeret zongorázni, és Sztregován sem lehet meg ezek híján.¹⁴ Kés bb (1855-ben) Huszár Anna nevel intézet-b l való hazatérése után „felhangolják a zongorát.” Balogh Károly fel-jegyzése szerint Madách Imre szívesen hallgatja unokahúga játékát, és maga is gyakran leül a hangszer mellé. A zene iránti vonzalma élete vé-géig megmarad. Kálnay Nándor felidézi utolsó csesztveii látogatását 1864 nyarán. Madách a nap egy részét a zongora mellett töltötte.¹⁵ A zene jelképes megtisztító ereje költészetében is szerepet játszik: „S ki-vált, ha még dalt hallok és zenét [...] / A rezge hangon messze múltba szállnék. / Hol napsugaras pálmafák alatt / Ártatlan voltam, játszi, gyer-meteg.”

A vívómester Frideric¹⁶ felfogadása már anyagi nehézségekbe ütkö-zött: „csak a te jószágodtól függ felfogadni vagy sem” – írja anyjának. A Madách-birtokok jövedelméb l nehéz fenntartani az egyre költségesebb kiadásokat jelent háztartást. A szakácsn , inas és házitanító mellett most a zenetanár, vívómester, esztergályos napidíját is fizetni kell. „Kimondhatatlanul szomorít, hogy néked ennyibe kerülök” – válaszol 1838. V. 5-én a feltehető en anyagi gondjait felrovó anyai levélre Ma-dách Imre. A sz kös viszonyok ellenére még két évig sikerül fenntartani a birtokos nemesi életforma igényeihez alkalmazkodó neveltetést. 1840 szén az életrajzírók szerint egészségi állapota miatt, valószínű bb azonban, hogy a romló anyagi helyzet hatására költözik vissza Madách Imre és két öccse is Alsósztrégovára, ahol magánúton folytatja ta-nulmányait.

A családi levelezésben, visszaemlékezésekben viszonylag sok infor-máció maradt fenn a rajzokat, festményeket készít Madách Imrér l. A „mesterségek” közül ennek van a legtöbb máig is fennmaradt emléke: 59 rajz, egy akvarell és 8 olajfestmény. Rajzmesterét Palágyi Menyhért adata alapján Gschwindt Jánossal szokás azonosítani.¹⁷ Az

életrajzi krónika is ezt fogadja el. Pedig a családi levelezésben és egyéb els dleges forrásokban a neve sehol sem szerepel.

Ki volt valójában Madách Imre rajzmestere? A kérdést tulajdonképpen az adat bizonytalanságát érzékeltetve Palágyi teszi fel, amikor azt írja: „Madách rajzmestere *valami Gschwind* volt.” (Kiemelés – N. E.-né.)

A mesterek 1838 tavaszán kezdenek járni a házhoz, el re kijelölt id pontban. Erre utalnak a megjegyzések: „a mesterek már rendszeren járnak.” 1838 májustól megjelennek a levelekben a rajzra, festésre történ utalások: „Egy fejet küldök rajzolataimból”, „Nincsenek egy képet”. A korai rajzok közül 1838-as jelzet a *Wolf tánc órája*. Ekkor készül a *Calliope* is. A rajz (*Calliope*) a közelmúltban került el – hosszú ideig csak közvetett forrásból ismertük. Jelenleg az OSzK Kézirattárában, a Madách-rajzok között van. 1839. jún. 17-én már azt közli anyjával: „ma kezdtem el az olajfestést.” Alig néhány hét múlva 1839. aug. 3-án már arról értesíti Lónyay Menyhértet, hogy „Sztregovát két szempontból” festi, augusztus 7-én pedig elkészíti els karikatúráját: „egy foghúzó tanárt”.

Az ekkor keletkezett, els sorban Lónyaynak írott levelekben a fest i séget, a tájszemlélet változását is megfigyelhetjük.

1839-es jelzet a *Sixtus pápa*, melyet anyjának küld ajándékba. Madách Imre legismertebb olajképe, az *Amor* azon kevés alkotások egyike, melyen pontos jelzet található: – „1840. jan. 1-jén Madách Em k.”¹⁸ – Balogh Károly ifjúkori festményének tudja még a *Zrínyi Miklós* és *Corvin János*c. képeket.¹⁹

1841. június 13-án közli a *Regél* a költ egyetlen (ismert) publikált rajzát, a *Trencsényi másként teplitci fürd k* cím tájismertet írásának rajzmellékletét.²⁰

A rajzok és festmények ilyen gyakorisága alapján behatárolható a fest tanár jelenléte, melyet 1838 és 41 közé helyezhetünk el. Ha egybevetjük a kifejezetten gyermekrajzokat az 1838 májusa után keletkezett képekkel, akkor egy gyakorlattal rendelke rajztanár jótékony közrem ködését, kezenyomát tapasztalhatjuk.

A *Sixtus pápa* képe (1839. MAD) Raffaello *Sixtus Madonnájának* pápa mellékalakjáról készült jó másolat. Avatott m vész kezemunkája,

csupán a galléron látszik némi kezdetlegesség. (A Madách-rajzként elfogadott kép nem lehet a kezd Madách Imre önálló alkotása.)

Az *Amor* és a *Corvin János* cím festmények Vayerné Zibolen Ágnes közlése szerint Huszár Anna tulajdonában voltak.²¹ Kés bb ismeretlen körülmények hatására Székesfehérvárra kerültek Bartha István miniszteri tanácsos birtokába, aki 1925-ben felajánlotta megvételüket a Magyar Nemzeti Múzeumnak. Szentiványi Gyulát, a *M vészeti lexikon* szerkeszt jét kérték fel a képek eredetiségének meghatározására. Szentiványi a „Madách Em k 1840. jan. 1-jén Pesten –” jelzettel ellátott képr l úgy vélekedett: „tanult, de gyenge piktor alkotásai. Mindkett valósín leg másolat.”²²

1839 nyarán készült a több kiadványban szerepl *Sztregova látképe*, melyr l Lónyaynak írja: „én Sztregovát két szempontból festem.”²³ A tájbrázolás ebben az esetben eredetinek t nik: „rálátásból, felülr l figyeli a vidéket, fáinak lombozata keletiesen stilizált.”²⁴

Az elmondottakból kit nik: Madách Imre 1838–41 között fest tanár irányítása mellett készítette képeit. Szentiványi Gyula elmarasztaló véleménye ellenére is megjegyzi: „tanult piktor”.

A költ feltételezett rajztanára, Gschwindt János 1824-ben született Pesten. Csak 1844-ben jutott el Bécsbe, ahol festeni tanult. F leg arcképeket készített, divatos színészn k portréit (1844 Taborszky, 1845 Marra). Kés bb 1846 és 48 között Párizsban tanult, ahol arcképeket is kiállított.²⁵

Az adatok alapján nehéz elképzelni, hogy Gschwindt – aki 1838-ban tizennégy éves – Madách Imrét, aki egy évvel id sebb, „roham lépésben” megtanítja festeni. Még kevésbé tételezhet fel Majthényi Annáról, hogy fiai mellé inaskorban lév fest tanárt alkalmaz. A *Sixtus pápa* képe, *Calliope*, *Amor*, *Zrínyi*, melyek az említett id szakban készültek, gyakorlott fest tanár kezenyomát viselik. Továbbá Gschwindt képeinek témája egyetlen Madách festménnyel sem mutat hasonlóságot.

A fennmaradt eredeti források között figyelmet érdemel az 1838. dec. 11-én kelt levél. Ebben Madách Imre arról számol be, hogy nem válaszolhatott anyjának, mert a tisztartó, Bory István akkor ment haza, amikor „Lónyay volt nálam, mindjárt utána Schwindt jött, s így le-

hetetlen volt.”²⁶ A Schwindt név (Madách Imre helyesírását figyelembe véve Schwind[t]) olyan összefüggésben szerepel, ami jól elhelyezhető a további leveleiben ismert elfoglaltságok közé. Jogi eladásokra délelőtt 8–11-ig járt, délután „haza jövök” – írja – „és mesterünknek tesztek elegendet.” A fent idézett levélben tehát azért nem tud Bory (Istvánnal) választ küldeni anyjának, mert a tisztartó „délelőtt” járt nála és mindjárt utána Schwind(t) jött.

A rendszeres házi elfoglaltságokat megkövetelő intelmekre válaszolva pedig arról biztosítja anyját: „a mesterek rendesen járnak, kiknél megelégedés elnyerni igyekszem.”

Így Babnigg és Frideric után most Schwind említése a házitanítók, „mesterek” körének további bővítésére enged következtetni.

A „Schwindt” nevét említő levél után megszorodnak a rajzokra, festésre utaló adatok. Rajzokat küld anyjának, Nincsinek, „néninek”.

Schwindt Károly festőművész és rajztanár volt Pesten. A boroszlói születésű mester (1797) második feleségével, Bizenti Zsófiával – aki szintén festő volt – Pesten, a Nádor utca és Fürdő utca sarkán levő Wenkheim házban lakott, és festőiskolát tartott fenn.²⁷ A Nemzeti Galéria Kézirattárában található az a levél, melyben a festő unokája írja: „elkel családok gyermekeit tanította festeni.”²⁸ Így a két Andrássy fiút: Gyulát és Mánuel. Andrássy Manó (Mánuel) a Madách Imre közvetlen baráti köréhez tartozó „nyolcak” egyike. Palágyi abban is téved, hogy „a nyolcak közül csupán hárman mutattak hajlandóságot a festészet iránt, úgymint Madách Imre, Lónyay Albert és Beniczky.” A sort most ki kell egészítenünk az Andrássy-fivérekkel. Andrássy Manó ismert karikaturista lett. Az 1848/49-es országgyűlés tagja, de nevét „nem politikai szónoklatokkal tette ismertté” – írja róla Lyka Károly –, hanem szellemes karikatúráival, melyeket az ülések alatt készített képviselő társairól.

Schwindt Károly termékeny festő, képein a biedermeier stílus és a romantika történelmi témái figyelhetők meg. A korabeli műkitételeken több alkotással szerepel.

1834-ben kiállította az *Idvezít, Zrínyi, Szent Imre* című olajképeket, 1840-ben pedig *Ámor rózsák között* című alkotását.²⁹

A Honművész 1841. 9. évf. 38–41. számából, mely 1841. június 27-én jelent meg, értesülünk arról, hogy a hazai festők a redoute épületében szép számmal állítottak ki képeket (41 akvarellt és 330 olajképet). A kiállítók között volt Markó Károly, Müller János, Gaál Gusztáv, Barabás Miklós. A 78. és 135. sorszám alatt Schwindt Károly, a 74. és 75. sorszám alatt Madách Pál – a költő fiatalabb testvére – két olajképpel szerepelt: *Lanek romjai, Jordán melletti vidék*.³⁰ A 204. számon „A. E. gróf Pest” jelzettel (Gróf Andrássy Manó [Emánuel]) *A pesti utcásepr gyermek* képe.

Különös véletlen csupán, hogy ebben a lapban (Honművész, 1841. 9. évf. 38–41. sz. 372. lapján) közli a szerkesztő Madách Imre rajzát a teplicai fürdőről.³¹ Így a két Madách-fivér, Imre és Pál alkotásáról egyazon lapban olvashatunk információt.

Schwindt képei sajnos elvesztek, megsemmisültek, de címük, témájuk és a róluk készült feljegyzések alapján megállapítható a hasonlóság, kapcsolat Madách Imre korai és egy későbbi képével. Így téma szerint megegyeznek az *Ámor, Zrínyi Miklós, Szent Imre* című Schwindt és Madách Imre olajképek. A Szépművészeti Múzeumban a megsemmisültek listáján van Schwindt *Kislány arcképe*,³² mely hasonlóságot mutat Madách Imre *Női fej* alkotásával.

Vayerné Zibolen Ágnes 1964-ben a *Művészet* c. folyóiratban közölt rövid értekezést Madách rajzairól. Ebben jegyzi meg: „Madách Imre rajztanára nem lehet azonos a későbbi arcképfestővel, Gschwindttel.”

Radó György hívja fel a figyelmet arra, hogy Palágyi az adatközlő információit pongyolán jegyezte le, és úgy közölte. Így pl. Wolfstein helyett Wolfsbeint írt.³³ Ilyen névelírás lehet a Schwindt helyett Gschwindt adata is.

A forrásokart mérlegelve elég meggyőzőnek látszik, hogy Madách Imre rajztanára nem „valami Gschwindt”, hanem Schwindt Károly volt.

Rajzmesterétől eltávolodva később gyengébb, de több eredetiséget mutató olajképeket készített. Részben családtagokat örökített meg, így Fráter Erzsikét és Madách Pált. Rajzain többnyire környezetének ismert és kevésbé ismert alakjait: Huszár Annát, Ité Ninát, a falu papjait, a családi élet szereplőit.

Hogy volt-e publikálási szándéka képeivel, erre nincsenek adatok. Az egyetlen tájrajz kivételével nem közölt képet. De ez a törekvés nem zárható ki sem Madách Imre, sem Pál esetében.

A képek alkalomszerű elajándékozása mindenesetre arra utal, hogy értékes alkotásnak tekintette azokat. Így ajándékként kerültek képei Lónyay Menyhérthez, Madách Annához, Huszár Annához stb. A fogsága után (1853) a családnak tett szolgálatokért adja a Paczolyayoknak – a jelenleg is magántulajdonban lévő – *Görgei almá*. Máiig ismeretlen helyen lappang a több forrásból ismert *Vadász- és Kocsmajelenet*.

59 rajza az OSZK Kézirattárában, a Salgótarjáni Megyei Múzeumban, a Petőfi Irodalmi Múzeumban és a Győri Xántus János Múzeumban van. Festményei a Magyar Nemzeti Múzeum, a Petőfi Irodalmi Múzeum, a Balassagyarmati Palóc Múzeum tulajdonában vannak. Továbbá *Szent Imre* képe korábban az alsósztrégovai katolikus templom sekrestyéjében, jelenleg a sztrégovai Madách kastélyban és a *Görgei alma* Balassagyarmaton magántulajdonban található.

Madách Pál festményeinek nyoma veszett. Nem tudjuk, hogy más képei, rajzai maradtak-e. Különös, hogy a családi hagyomány még említést sem tesz Pál képeiről, pedig a megkérdőjelezhető szereplése nem volt jelentéktelen esemény. (A *Thieme u. Becher* névsorában is szerepel.) A megkérdőjelezhető hajlam Majthényi Annával kezdődik, Imrén és Pálon kívül is folytatódik. A költő unokaöccse, Balogh Károly tehetséges portré- és tájfestő lesz. A családtagok közül megörökíti Huszár Annát, sógorát, Károlyi Miksát és Madách Jolánt. Egyes tájrajzokat készített Madách Károly Imre nevű fia is.

MADÁCH IMRE TÁJRAJZAI

Madách képeinek külön csoportját alkotják a tájrajzok. Többnyire hegyvidéki tájak, kanyargós utak, hegyi falvak, romantikus hangulatot tükröző vízimalmok váltakoznak a képeken. Némelyik emlékeztet a korábban már említett könyvillusztrációkra, metszetekre. Mégis úgy tűnik, eredeti alkotások, melyek a költő életének eseményeihez, hangulatához kapcsolódnak. Irodalmi alkotásaival, levelezésével egybevetve teljesebb képet kaphatunk róluk.

A költőben már korán kialakult az az igény, hogy amit leírt, azt le is rajzolta. Balogh Károly jegyzi meg róla: „lelkében minden gondolat képpé válik. Kép és gondolat nála rokon.”¹ Alsósztrégova látképét (65.), – mely minden jelentősebb Madách-kiadványban szerepel – korai festménynek tartjuk. A kép „témája” elször egy Lónyay Menyhértnek 1838 szeptemberében írott levelében tűnik fel. (Talán nem véletlenül: a gazdag Lónyay káprázatos kastélyban ugyan, ám egy sivár tiszaháti faluban, Nagylónyán született, és a szünidőt ugyanúgy szülőfalujában töltötte, miként Madách Imre.) Barátjának bemutatja szülőfaluját, hogy az „legalább leírásból ösmerje.” „El van rejtve a természettől és a világ kíváncsi szemétől” – kezdi a bemutatást. Majd így folytatja: „lakunk egy dombon vagyon, körülvéve angol ízlésű kerttel, mely hegy és völgy ölében fekvén, erdő, rét, szőlő, aklot tavat foglal magában.”² A levélben alkalmazott „leltározás”, a táj részeinek egymásmellettiége az említett olajképen is megfigyelhető.

Madách kedveli a nógrádi tájat, ismeri annak növény- és állatvilágát,³ hegyvidékét, falvait. „Ez hazám, kedves lakóhelyem” – írja Lónyay Menyhértnek. A sztrégovai kastély és parkja többször visszatérő téma verseiben és prózájában is. Ebből a szempontból figyelmet érdemel *A Kolozsyak* című novellája, melynek pusztuló világában felismerhetjük a sztrégovai ház és park részleteit. A novellát többször átdolgozta, kiadására 1864-ben került sor Arany *Koszorú* című irodalmi lapjában. Így a sztrégovai táj ábrázolásában a gyermekifjú derje és a 60-as évek családodottságának érzésvilága is tükröződik.⁴

A rajzok id és téma szerinti beosztásának kérdésével el ször Palágyi Menyhért foglalkozott. még csak tizenegy tájrajzot ismert, és ezeket egységesen a csesztvei korszakhoz kötötte, azzal indokolva, hogy azok „házassága korai idilli hangulatát” tükrözik.⁵

Véleményünk szerint a tájrajzok a költ életének hosszabb id szakához kapcsolódnak, kisebb megszakításokkal végigkísérik egész pályáját. Jelenlegi ismereteink alapján Madáchnak 17 tájrajza van, ebb l három év számmal jelöl (1845, 1848, 1850; talán ezek az év számok is szerepet játszottak Palágyi túlzottan általánosító következtetésének a levonásában). Így 14 rajz id beli elhelyezése csak a források elemzésével közelíthet meg. A továbbiakban erre teszünk kísérletet.

Az els tájrajzok a pesti egyetemi években – illetve az ezzel párhuzamos els sztregovai korszakban –, a 40-es évek els felében keletkeztek.

Ez az id szak több szempontból is fontos Madách Imre életében. Megéli els írói sikereit, a *Lant-virágok* kiadásának engedélyezését (1840. VI.), a Honm vész közli *Templomban* c. versét és elmondja els nyilvános beszédét Virozsil professzornak..

Még nem d lt el, író lesz-e vagy fest , prózát írjon vagy verset. A kifejezés vágya több irányba is viszi. Levelezésének egyik csoportja kifejezetten a „szépirodalmi ambíciókat is mutat.” Ilyen a Madách Marinak küldött novellaszer béli beszámoló, melyben a Lónyay-estélyt színes, hangulatos stílusban örökíti meg. Ha a *Lant-virágok* kötet verseit és néhány korai prózáját összevetjük, igazat kell adnunk Horváth Károlynak, hogy „prójájában az érzelmek átélése hitelesebb, mint lírájában.”

A Lónyay Menyhértnek írott levelek is új színnel gazdagodnak. A mindennapi eseményekr l áttev dik a hangsúly a környezet, a táj bemutatására.

A korabeli divatos útleírások, a divatlapokban megjelent „tájösmer tetések” bizonyára formai ösztönzést adtak. A sztregovai és felvidéki utazások pedig témát a szépirodalmi igényességgel megformált „úti leveleihez”. Kántor Lajos a *Madách levelek* cím kiadvány el szavában írja: „a levelek egy harmadik Madách-m vel lepik meg az olvasót.” S

ha most nem is feladatunk a Madách-próza többoldalú elemzése, néhány úti élményét a képekhez kapcsolva fel kell idéznünk.

A táj mint téma leíró prózájával lép be a költ világába, de az ábrázolni kívánt jelenséget rajzban és néhány festményben is megörökíti. Erre a kett s megjelenítésre, a kifejezés többsíkú lehet ségének keresésére szeretnénk felhívni a figyelmet.

Az els nyomtatásban közölt tájleíró prózája – a *Trencsini másként tepliczi fürd k* (1841. VI. 18.) tájrajzzal illusztrálva jelent meg.⁶ Hogy ezt a kor divatja hívta így el , vagy a m vészi kifejezés kett ssége, nehéz eldönteni. A fest iskolával való kapcsolata ekkor fennállt-e, vagy már nem? (Erre legfeljebb egy adat utal, miszerint Madách Pál, aki szintén tanult rajzolni, festeni 1841-ben Pesten a M kitételen két olajképet állított ki.)

Mátray Gábor, a Regél szerkeszt je elismer en nyilatkozott nemcsak a leírásról, hanem a rajzról, amit „a derék tehetségekkel díszl fiatal értekez [...] szíves vala velünk közölni.” Horváth Károly 1841 tavaszára teszi a cikk megírásának idejét, Radó György a második trencsényi út id pontjának meghatározásában bizonytalan: „1841. VI. 13. el tt”.

A cikk és rajz a költ személyes élményéhez, felvidéki útjához f z dik. De melyikhez? A költ ugyanis 1840 és 1841 nyarán huzamosabb ideig tartózkodott a felvidéki gyógyfürd kben. Hogy melyik útjának élményét örököltette meg a cikkben és a rajzon, ahhoz fel kell idéznünk az 1840-es és 41-es év ezzel összefügg eseményeit.

1840 június végén Majthényi Anna a pesti Széna téri lakást – a „fók-Sztregovát” – felt n gyorsasággal felszámolta. Palágyi Menyhért tudni véli, hogy a Lónyay Etelka iránti vonzalom megakadályozása van e gyors döntés mögött.⁷ Feltehet azonban, hogy a levelezésekben gyakran visszatér anyagi gondok is szerepet játszhattak ebben.

Két levél tájékoztat az eseményekr l. Néhány nappal az elutazás el tt Madách Imre könnyed stílusban, tárgyyszer en számol be anyjának.⁸ Említi Virozsil professzornak mondott beszédét, amit diáktársai „nyakra-f re másoltak le”, még egy „examen”-je van hátra, reméli szerencsésen ennek is „nyakára hág”. Majd rátér a hazautazás el készülleteire, kéri, küldjenek két ökrös szekeret Csesztvér l, hogy a búto

rokat, ruhanem t és a cselédet (Katát) hazaküldhessék. A „mindent elvihetünk” közlése alapján úgy t nük, a diákszallást véglegesen felszámolják.⁹

A másik levelet¹⁰ néhány nappal az elutazás után Lónyaynak írja, melyben más megvilágításba kerülnek az események. Elválását Pestt l, az élményekben gazdag évekt l itt már fájdalmas emlékként éli át.

„Pest egy kis porfellegként t nt el megettem, s e kis porfelleg annyi ott töltött nap üröme és öröme; s bár kimondhatlan gyönyör fogott el oly szabadban, oly Isten mosolygta természet ölen tudni magam, nem maradt ez öröm zavartalan a múltnak bánatától.”

A két levél hangnemét összehasonlítva igazat kell adnunk Baranyi Imrének, aki Madách személyiségét vizsgálva megállapítja, hogy „az anya felé forduló, kötelességtudó, visszafogott személyiség, a Lónyaynak írott levelekben „felszabadult, romantikus sokszín séggel tekint ránk.”¹¹

Az elválás szinte fájdalmát búcsúversben is megfogalmazza: „A vésznek éjelén / Ha mindenki elhagyott, / Kárpótlást mindenért, / Rokon szíved adott.”

Palági Menyhért a Pestt l való elszakadást kezd írói pályája töréseként értékeli, amire mint „rombad lt tündéralomra” gondol vissza.

Hozzátehetjük ehhez, hogy a fest i ambíciókkal is rendelkező Madách Imre ekkor szakítja meg festészeti tanulmányait, ami megakadályozza, hogy ezen a téren a kifejezés magasabb szintjére jusson. [Egyetlen rajzát jelenti meg 1841-ben, kés bb ezzel már (ismereteink szerint) nem is próbálkozik.]

A Lónyaynak írt levél további része hangulatos tájfestés. Viharban érkeznek haza „a sötétzöld erd kkel övezett árnyas völgybe”, mely „elkomolyodva” fogadja vissza „sírscsönd ölébe”. Ez már szépirodalmi stílus, a romantikára jellemző nehézkes, zsúfolt képeivel. Majd hirtelen hangváltással az úti élmények der s, ironikus része következik.

A viszontagságos utazás során a kocsi összetört valahol „Balassagyarmat megett”, és szekéren (ökrösszekéren) folytatták tovább az utat. (Valószínűleg bevárták a Csesztvéri l küldött ökrösszekereket, amelyeken a ruhákat és a bútorokat szállították.)

A kalandos utazás másnapján már továbbindult Majthényi Anna társaságában Pöstyén felé.

A fürd zés, gyógykúrálás bevett szokás volt a családban – feltehetően a korabeli nemesi életforma és gyógy mód hatására – így a budai Császár-fürd ben is többször kezeltették magukat.

Most is gyógykúrára indultak, de a siet sen megszervezett út „másnap anyámmal idefelé (ti. Pöstyénbe) indulék”, mintha más célt is szorgálna.

Nyitra, Vadna, Galgóc, Léva mellett vitt el az útjuk, amit „históriai emlékezetekéért” tart említésre méltónak. Július 5-én (vasárnap) érkeztek meg Pöstyénbe, a múlt század egyik legrégebbi és leghíresebb fürd helyére. Az illusztris vendégek névsora – gróf Starhemberg, Festetich, gróf Zichy, Majthényi – erre enged következtetni.

Már az első bálózason vesznek részt, melyr l vidám részletekkel számol be. Feltehetően Majthényi Anna kétszálalattal vitte ide fiát, hogy egészségi állapotán javítson, és az új társasági élet kiszakítsa az Etelka-szerelem b v köréb l.

Az ironikus fölényrel szemlélt bálózó társaság azonban inkább szórakoztatta (esetleg bosszantotta), mint más érzelm felé vitte az ifjú Madách Imrét. „Mindössze 8 táncosné két nem táncoló n , 7 táncos töltte el egész – a pusztaságig – a termet.” „Mind igen elszánt teremtményei az isteneknek.”

A második pöstyéni levélben (1840. júl. 19.) a tizenhét éves, több nyelven beszél , átlagon felül mvelt ifjú szellemi fölénye nyilvánul meg: „Több napomba került, míg hozzászoktam, és bé tanultam az itt divatozó társalgást, melyben az ember cifra és sok szavakkal oly keveset kénytelen mondani.” A helyzetek, emberi magatartások ironikus bemutatása, mely kés bb a Tragédia egyik meghatározó eleme lesz, már itt felt nük. Így a bálózó hölgyek „lelketlen csapata”, kikkel nehéz „társalogni”, nem nyerték el a tetszését. Jánossy Ninára (Annára) is csak azért figyel fel, mert benne „ismer s vonásokra” talál. A *Még egy szó hozzá* című , még Pesten írott verséb l közöl néhány sort a levél végén:

*Egy szóm vagyon leányka hátra még,
Hallgasd ki azt, 's e szó búcsú*

szavam,

melyet Kerényi Ferenc az Etelka szerelem búcsúztatásaként értékel.¹²

Más hangnemben, romantikus elragadtatással ír viszont a tájról és a nemzeti múltról, „a gyönyör Vág vidékén virágzó mez k felett ezüst szalagként kígyózik el a sebes folyású folyam.” A látvány látomássá válik, a várromra lépszeli „Csák (Máté) szabadsághirdet ” zászlóit. A téma majd a *Csák végnapjai* cím többször is átdolgozott drámájában fog kiteljesedni.

A levél további részében beszámol a Trencsény-teplici fürd ben szerzett élményeir l.

A felvidéki utazásról – Pöstyén, Trencsény, Teplic – beszámoló „úti levelekben” és a *Trencsini, másként tepliczi fürd k* cím prózájában¹³ párhuzamos gondolatokra, azonos élményekre és stílusra lehet felfigyelni.

A tájismertetés a levelekben megismertekhez hasonlóan romantikus fordulatokkal telített. A „sebes folyású folyam”, „a rég elhamvadt századok”, a „magasztos fellegvár” látványa a Pöstyénb l a trencsényi fürd be való utazás élményén alapszik. Az eredetileg egy napra tervezett utat még másfél nappal meghosszabbította.

Az arénában bemutatott el adásról csak röviden tudósít a levélben: „a színi társaság meglehet s” (ti. nagy létszámú), a fürd helyr l készült leírásban már „a nagyszombati színitársaság” mutatványairól is beszámol.

Mindkét helyen szó esik a „tót lakosok vendégszeretetér l”, a „fényes” és „számos bárlól” és a népmondából ismert „szerelem kútjáról”.

A cikkhez mellékelt rajzon (30. kép) „az skor óriásaként” jellemzett hegyek, a teplici völgyben „a hegy lábánál” épült fogadók és fürd - épületek láthatók. Hogy melyik lehetett „Illésházy István lakja”, a „táncvigadalmak” helyszíne vagy a hét fürd ház „köz-, koldus, zsidó, polgári, tiszt, urasági fürd ”, ma már nehéz lenne eldönteni. De a levelekben (1840. júl.–aug.) és a tájleíró képpel is illusztrált prózájában (1841. júl. 13–17.) található tárgyi hasonlóságok arra engednek következtetni, hogy ezekben többnyire 1840 nyarának emlékeit dolgozta fel.

Két rejtélyes – ma már csak leírásból ismert – tájkép (olajfestmények), ebbe az összfüggésbe újabb adatot szolgáltat.

A Magyar Nemzeti Múzeumban a sztregovai Madách hagyaték jelent s része a II. világháború alatt egy bombatámadás következtében elpusztult. A leltárkönyv¹⁴ szerint többek között két Madách Imrének tulajdonított olajfestmény is. Egyiken „havas hegyi fürd , fürd épülettel”, a másikon „a háttérben havas, el térben feny fa két alakkal.” A rövid leltárkönyvi közlést érdemes egybevetni Madách Anna (Madách Imre fiatalabb n vére) levelének egy részletével. Az 1841 tavaszán Keszezen kelt levélben arra kéri a Pesten tartózkodó Majthényi Annát, hogy rá máztassa be „két havas Landschaftját” (ti. tájképét), melyekkel majd Sztegován a szobáját szeretné díszíteni.¹⁵

A családi levelezésb l kit nik, Madách Anna érdekl dik leginkább a festmények iránt. Fest vásznat vetet, képeket rá máztat be, szobáját ezekkel akarja díszíteni. Imre, amikor az olajfestést elkezdi, képekkel kedveskedik n vérenek: „Nincki vázolásai már munkában vannak.”

Madách Imre édesanyjával 1840. júl. 4-t l aug. végéig tartózkodik a Felvidéken. A hosszúra nyúló vakáció oka, hogy a „gyógykúra” megbetegítette. A zsúfolt programok kimerítették. Lóháton 7 óra alatt ment át Pöstyénb l Teplicbe. Éjjelig bálozott, éjjelizenét adott, másnap kirándulások, társasági programok követték egymást. A betegség okát anyja egy „szerencsétlen uzsonnával” magyarázta, de ennél komolyabb a baj, ágyhoz kötve fekszik még aug. 8-án is, amikor Mari szeretné beteg testvérét meglátogatni.¹⁶ A nyaralásnak így vége, Lónyára sem tud elmenni, pedig barátjának azt ígérte.

1840 szét l 41 májusáig Madách Imre életér l csak hiányos adatok maradtak meg. Radó Györgynél is kevés a költ tartózkodási helyére utaló jegyzet.¹⁷ A családi levelezés alapján némileg pontosítani tudjuk ezeket a helyszíneket.

Augusztus végét l már n vére, Mária keszezi házában lábadozik. Szeptember 26-án onnan írja anyjának, hogy már „felkelhetett”. Oda várja barátja esedékes válaszelevelét is: „Lónyay leveleit ide adressziroznád a postán.”¹⁸

Madách Mária, akit férje, Huszár József betegsége keszezi házához köt, gyakran vált levelet édesanyjával. Ebben többször történik utalás „Emi” egészségi állapotára. Mivel Madách Károly és Pál továbbra is Pesten tanul, a Széna téri Szakál-ház ismét a Madách család tartóko-

dási helye, Mari ide címezi az anyjához írott levelek egy részét.¹⁹ Október második felében Imre is Pesten van, Attomyr József kezeli.²⁰ Az október végi pesti tartózkodásra utal még az is, hogy Lónyaynak *Véle-mé-nyek egy népszerű lap lehet alapításáról* című írásának utószavában közeli találkozásukra utal: „Kedves Menyusom, alig várom a viszontlátás perceit.”²¹ S mivel Lónyay Menyhért változatlanul Pesten tanul (mint ahogy Madách is ott teszi le a vizsgáit), a beígért találkozás is csak ott lehetséges.

November első napjait még biztosan Pesten tölti, mert Madách Mari névnapjára felköszönt levelét ide címezte (1840. nov. 4.) Halász Gábornál, a *Madách Imre összes művei* II. kötetében ez a levél 1841. okt. 4-i dátummal szerepel.²² Ez azért sem lehetséges, mert ebben még Huszár József üdvözlését küldi sógorának. (Huszár József 1841. júliusban halt meg.) Az 1840/41-es tanévben Madách Imre tanulmányait magánúton folytatja Bory László irányításával. Bory László Bory Istvánnak, Madáchék sztrégovai tisztartójának a fia. A keszegi viszonylag hosszabb és a rövid pesti tartózkodás után így visszatér Sztregovára. De január 20-án már ismét Pesten van, mert Mari oda küldi a születésnapjára köszöntőt: „Emikét igen-igen ölelem máj szünet napjára.”²³ Majthényi Anna eladósorban levő lányát, Annát is felviszi a farsangi bálók idejére. Ekkor már Imre „a javulás útján van.” Madách Anna a báliszezon után visszatér Nógrádba, de nem Sztregovára, hanem Mari névére keszegi házába.

Huszár Károly, Mari sógora többször megfordul a Széna téri Szakálházban, így tartsa meg Anna 1841 tavaszán, hogy rá mázta be „két havas Landschaftját”, anyját pedig arra kéri, fizesse ki ezt „a sajátjából”. A képek vagy Keszegről vagy Sztregováról kerültek fel Pestre, vagy már régebben ott vannak, és mindenképpen Anna tulajdonát képezik.

Ha tehát Madách Imre képeiről van szó, akkor azokat 40 évesen Keszezen vagy 41 telén Sztregován készítette, amikor már egészségi állapota javult.

A két havas tájkép témája, elkészítésének időpontja (1840–41), a Magyar Nemzeti Múzeum leltárának adatai, a fürdő épületre való utalás

sok arra engednek következtetni, hogy ezek Madách Imre 1840-es nyári felvidéki utazásainak eddig nem ismert tárgyi emlékei.

Hogy mi lett a képek sorsa, arról az életrajzírók nem tájékoztatnak, Morvay György sem tesz említést róluk. Ennek az lehet a magyarázata, hogy Madách Anna rövidesen férjhez ment (1842. ápr.) baráti Huszár Sándorhoz, és valószínűleg képeit is magával vitte bernecebaráti házába. Így a költő életrajzíróinak látószögéből kiesettek. Később a hagyatéki részeként kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba.

1841. jún. 13. és jún. 17-én jelent meg a Regélben a trencsényi tájismertetés. Május 18-án Lónyaynak még nem említi, hogy ismét felvidéki kúrára készül. Így az csak május végén, június elején kezdhetett el. Kevés a valószínűsége annak – a korabeli technikát is figyelembe véve (posta, nyomda, metszetkészítés stb.) –, hogy az útleíró prózát és mellékelt rajzot az 1841. évi nyári élményei hívták életre. Valószínűleg, a fent említett életrajzi adatok, levelezések figyelembevételével, hogy a témát már korábban feldolgozta, illetve a Regélnek el is küldte.

A fürdőre készült rajz Kolmann metszetében jelent meg és Madách egyik legjobb alkotása. A „tájillusztráció arányai csaknem kifogástalanok” – állapítja meg Vayerné Zibolen Ágnes.²⁴ A háttérben itt is hóval borított hegyeket, az előtérben fürdő épületeket ábrázol. A képillusztráció így több ponton emlékeztet a fent idézetre, Madáchnak tulajdonított olajfestményekre.

A kép sikerét bizonyítja, hogy két lapban is közölték, így a Regél 1841. jún. 13-i számában a cikkel együtt, és a Honművész 1841. jún. 27-i 9. évf. 41. számában a cikk nélkül. Különös, hogy a költő többet nem kísérletezett képeinek publikálásával sem akkor, sem később.

A felvidéki utazások élményét (1840, 1841) több rajzán is megörökítette.

A 13. és 18. rajz azonos téma két variációja. Mindkettő jobb oldalán hegyen kanyargó szerpentinút, hasonló növényzettel. A képek középpontjában azonos méretű és elhelyezkedésű fatábla (útjelző) látható. A 18-as távlatában vízparti település, esetleg fürdő épületek, a 13-as rajzon hegyi falu képe. Sziget nélküli hasonló méretű (13,9 × 18,0 cm), (14,4 × 22,7 cm) ceruzarajzok.

Két azonos jelzet (MI) és hasonló méret (13,5 × 18,0 cm), (13,8 × 18,2 cm) tájrajza (28. és 29. rajz) a Nógrádi Történeti Múzeumban van. A képek ajándékozás útján kerültek először a balassagyarmati Palóc Múzeumba. Egy 1964-es forrás szerint a csesztvei Madách-kiállításon szerepelt „a két romantikus tájat ábrázoló rajz.”²⁵ A képek eredetiségében nincs okunk kételkedni, jól elhelyezhetők Madách úti élményei közé. Rokonságot mutat még az előbb felsorolt képekkel néhány jellegzetes elem, így pl. várrom a hegyen, dőlt kereszt (ilyen van a 17. és 24. rajzon), féloldalra hajló fenyő (hasonló a 15. és 27. rajzon). Az egyik kép feltehetően azzal a Vág folyón történő utazással hozható kapcsolatba, amire egyik elvesztett levelében történik utalás. A két tájrajz technikailag sikeresebb, így ebben az esetben (mint majd néhányszor még) nem zárható ki a másolás lehetősége sem.

A 24. jelzetű rajz a 13-as és 18-ashoz hasonlóan személyes élményhez kapcsolódik. A képen a korabeli ábrázolásokkal egybevetve a pozsonyi vár rajza látható, mely „szabályos négyszög, négy sarkán sisaktoronnyal”, az utóbbi egy 1811-es tervzet következtében leégett, és csak a 19. század végén állították helyre. Egy ma is forgalomban lévő útikönyvben a vár északi oldaláról készült képen is csak három torony látszik.²⁶ (A negyedik torony kiesik a látószögéből.)

Madách több alkalommal is járt Pozsonyban, így 1843-ban az országgyűlésen Nógrád megye követeinek, Huszár Károly és Kubinyi Ferenc kíséretében. Az utazáson Lisznyay Kálmán és Szontagh Pál is részt vett (bár volt ott több más barát, ismerős, így Gyulai Pál, vagy Bereg megye ifjú követe, Lónyay Menyhért). Második alkalommal 1844. május 10-én „gözzel megy Pozsonyba.” Harmadik útjára 1852. szept. 7. és 22. között került sor, amikor Pozsonyba szállítják, a Vízikaszárnya börtönébe. A város így többszörösen is élmény a költő számára. *A halál költészete* 5. részében „költői topográfiját” örökítette meg.

A 24. rajz minősége, méretei, papíryanaga (vastag bordázott papír), a növényzet ábrázolása, rajztechnikája a 13. és 18. képpel mutat rokonságot. Így feltehetően a 40-es évek első felében (1843-ban vagy 1844-ben) keletkezett. Kevésbé valószínű, hogy bőrönbe szállításakor ilyen szabadon áttekinthette a tájat.

Külön egységet alkotnak a 15., 16., 17. jelzetű képek. A 16-oson szignó és dátum (1845. M. I.) található. Ismétlődő elemek: vízimalom, templom, kastély, parkrészek. Ha fel is tételezzük, hogy Keszegen, Szécsényben, Ludányban rokonait, barátait kastélyaikban kereste fel, ezek a rajzok inkább fantáziacsapongások, mint valóságos élmények erednek.

A 16. jelzetű kép közepén táncoló lányalakszobor emelkedik ki, ez a figura ismétlődik a *Hat férfi arckép* kompozíció felső részén. Ennek párja a *Hat női arckép*, melyen Madách kézírásával ez áll: „versem (vettem?) április 14 = 1845”. Így a két rejtélyes arcképeggyüttes feltételezett keletkezési ideje 1845 április. Ekkorra tehető a Szontagh-féle epizód, mint ismeretes, igyekszik barátja lebeszélni a Fráter Erzsivel tervezett házasságról. Esetleg erre reagálás a női arcképek együttese, melyben korábbi szerelmeire emlékezik. Mivel az arcképkompozíciók díszítő eleme a 16. rajzon is megtalálható, feltehetően az említett rajzok azonos időszakra keletkeztek.

A csesztvei idillben 1845 és 52 között íródtak Madách legismertebb tájleíró és népeletet ábrázoló versei (*Nyári estén, szí séta*). Kétségkívül a költemények egyes motívumaiban Petőfi hatását érezzük,²⁷ de a csesztvei népelet elemeit, képanyagát is fellelhetjük bennük.²⁸ Ebben a korszakban keletkezett tájrajzai a versekhez hasonlóan harmóniát, idillt fejeznek ki. (21. kép.)

A tájrajzok többsége hegyvidék, három képen azonban alföldi tájat ábrázol. Madách több alkalommal járt az Alföldön, Szabolcsban voltak birtokai, Cséhtelken éltek Fráter Erzsébet rokonai, Mezőnyáradon és Tisbolddarácon pedig édesanyjának a rokonai. Így személyes élményét is felhasználta, de a téma a korabeli néplapok illusztrációiban is gyakran szerepelt (népviselet, gémeskút, csárdajelenet). Két képen (56. és 57.) a gémeskút-motívum ilyen sablonábrázolás, utánpótlás lehet. Külön figyelmet érdemel a 23. jelzetű rajz, melynek élményszerűsége több ponton is megfigyelhető. Mit ábrázol a kép? A megáradt folyón tutajjal kelnek át az utasok, a tetűvel borított téliszekér előtt egy ülő férfi és két álló nőalak. Az úszó lovakat a kocsis hajtja. Hátul a tutajt alföldi népviseletbe öltözött ember kormányozza. Melyik útiélményt örökítette meg ezen a képen?

Madách Imre 1845 telén (februárban) utazott le Cséhtelekre Fráter Erzséhez. A téli viszontagságos útviszonyokról Szontagh Pálnak írott levelében számol be. A folyók kiáradásáról Fráter Erzsé tudósít egy későbbi levelében: „Itt nagy árvizek vannak, az embereknek kocsival sehová sem lehet menni.”

A képen árvízújtotta vidék látható, a növényzet (lombos fa, bokrok stb.) azonban kizárják azt, hogy téli utazást ábrázol. A képen a nyári áradás külső jegeit figyelhetjük meg.

A költő egyik ismert, személyes élményeit bemutató versében, az *Alföldi utazás*ban megtalálhatjuk egyik nyári alföldi utazásának leírását, melyben viharos záporos borítja el a tájat. A versben Fráter Erzsé jelenléte bizonyítható:

Forró nyár közepén a nap délen

állott,

Lánykámmal utaztam alföld sík

vidékén.

A sorok tanúsága szerint volt közös nyári útiélményük. De mikor? A versben megszólított alakot „lánykámnak” és „n mnek” is nevezi. Ami nem zárja ki azt, hogy házasságkötés előtt menyasszonyával utazott, de azt sem, hogy később már feleségével tették meg az említett utat. Az életrajzírók is nyitva hagyják a kérdést. Voinovich Géza szerint²⁹ az említett vers megírására sor kerülhetett már, amikor „mátkájával utazgatott Biharba, vagy később együtt látogattak haza.” A versben csak kettőjükről számol be, a képen viszont egy kísért – feltehetően idős nő alak – látszik a kötetben.

Mikor lehetett a képen (és versben is) ábrázolt alföldi utazás? Fráter Erzsé az eljegyzés után (1845) csak májusban tér vissza Csécsére nagybátyja, Fráter Pál házába. Madách Imre ebben az időben már Csesztvén lakik, betegen fekszik, lábadozik. Csak június közepén épül fel annyira, hogy már bejárhat a megyei közgyűlésre, Balassagyarmatra. A jegyesek leveleket váltanak egymással, ezekben nyoma van egy közösen tervezett pesti utazásnak. „Édes Imrém, kérdezed mikor megyünk Pestre? [...] Milyen kedvesem e hó [1845. jún.] 24-én délután indulunk. Ha szándékodban van, úgy jöjj. Hogy innen közösen jöhess velünk, ha neked tetszik. Bátyám [a nagybácsi: Fráter Pál] bemen Ba-

lassagyarmatra, maga is bemehetne a gyűlésre, itt jobban megtudhatna mindent.”³⁰

Az utazás célja a kissé elkésett kelengyevásárlás (alig egy hónappal az esküvő előtt), melyre utal Erzsé júliusban írott levelében: „megbocsájtasz, ha egészen elrendezve minden holmim nem lesz.”

Létrejött-e a tervezett utazás? Madách Imre június 23-án Balassagyarmaton jelen van a megyei közgyűlésen, a Pesti Hírlapnak tudósít. Így a levélben 24-re tervezett találkozás megtörténhetett. S figyelembe véve az események hátterét, egyenesen furcsa lett volna, ha az a Madách Imre, aki betegeskedése miatt már sok hete csak (ismeretlen) barátjával üzengetett az ismét Nógrádban tartózkodó menyasszonyának, most, hogy immár nem volt ágyhoz kötve, visszautasította volna Fráter Erzsébet invitálását.

A levél tanúsága szerint Fráter Pálékkal együtt utaztak. A kelengyevásárlásra bizonyára elkísérte Erzséket nagynénje, Fráter Pálné, aki szívesen utazgatott más alkalommal is unokahúgával.

A hölgykísérettel megtett pesti út esetleg Cséhtelekre is folytatódott; egy futó látogatás a Fráter-házba. Erre nincs adatunk, de a lehetőséget sem zárhatjuk ki.

A másik feltételezés, hogy esküvő után utaztak együtt Biharba haza.

Mikor kerülhetett erre sor? 1846. aug. 31-én született első gyermekük, Imre, aki néhány óráig élt csak. Második gyermekük Aladár 1848. január 1-én született. Így 1846 és 48 nyarán nem valószínű, hogy utaztak; utóbbi esetben Madáchot a politikai események, s ezzel összefüggésben a biztosi teendői is akadályozták. 1849 tragikus eseményei, Pál betegsége, majd halála, Mária és családjának brutális meggyilkolása illetve a forradalom eseményei miatt kizárt, hogy békés utazgatásra indultak volna. Így az ifjú házaspár Voinovich által is feltételezett közös nyári alföldi útja vagy közvetlenül az esküvő után, 1845 nyarán, vagy 1847 nyarán lehetett.

Az említett rajzon azonban Madách kézírásával pontos dátum olvasható: „1850. oct. 6.” A kérdés tehát tovább bonyolódik, lehet-e a kép 1850 nyarának a megörökítése?

Kétségkívül 1850-ben újra végigutazza az Alföldet, le egészen Szegedig. De ez az út korántsem idilli. Brutálisan meggyilkolt a vére, Madách Mária és családja megkerült értékeinek azonosítása miatt kell a Madách fivérének, Imrének és Károlynak leutazni 1845. februárban Szegedre. Megtörténik az újralátkozás az Alfölddel „Oh szép Alföld [...] tárd ki kebled egyszer még el ttem” – írja, majd friss élményként a szabadságharc leverésének képei következnek, beszél a „csonka ifjúról”, „véres gy zelemr l”, „háromszín zászlóról”. A versben személyes vallomása: „mért maradtam én meg sírásónak”.

A Madách-irodalom jelenlegi ismeretei szerint 1850 nyarán „Madách Imre csesztvei házába visszahúzódva él.”³¹ Az országos megtorlások, a családot ért tragédiák és anyagi helyzete is ezt indokolja. (A helyváltoztatásra, utazásra külön engedély kellett.)

Így az alföldi utazást ábrázoló kép témája nem az 1850-es évhez köthet. Egy békés, családi, idilli utazás emléke ez 1845-ből, vagy 1847-ből, melyet most vetett papírra. A képen csupán a fegyveres pandúr alakja nem illik az idillbe. Viszont 1850. októberének világába nagyon is beletartozik. Madách többször alkalmazza az élmények egymásra vetítését. Ezt teszi a „Fogságomból II” című versében is, ahol a csesztvei boldog idillbe már belejátszik a megsejtett csalódottság érzése.

A kép tehát, bár 1850-ben keletkezett, de visszaemlékezés, kalandozás az elmúlt boldog időbe.

A 26-os jelzet „sárgló papíron” két különböző stílusú ház rajzát látjuk. Madách Aladár kézírásával ez áll rajta: „1860 körül keletkezett.”

A sztregovai birtokhoz közeli Tóthartyán és Paróca község határában – a tagosítás idején – a Madách család egy birtokrészt kapott, melynek szántóföldje szegényes, de „illatos földben gazdag és marhatartásra” alkalmas. Balogh Károly visszaemlékezése szerint 1863-ban már tetten állt itt egy húsz öles juhakol, melynek „fehér zsendelyfedele egészen Sztregováig” látszott.³²

Az életrajzíró szerint Madách Imre egy kis villaszer nyaraló építését tervezte ide. Madách Aladár, amikor leltárt készített édesapja hagyatékáról 1892-ben, erre a képre azért írja rá, hogy „1860 körül keletkezett”, mert a nyaraló tervezésében gyermekként is részt vett. Balogh

Károly feljegyezte, hogy Aladár édesapja útmutatása alapján „tervrajzot” készített, amit „lemezpapírból kivágott.” A ház rendeltetésével kapcsolatban a Madách család elítélését is megfogalmazza, amikor azt „kéjzlaknak” nevezi. Több feltételezés is van Madách Imre utolsó szerelméről, a villaszer házacska építését is kapcsolatba szokás hozni ezzel.

Tervét nem titkolta, hiszen fiával, Aladárral készítette el a „lemezpapírból kivágott” rajzot. A „bizaarr kompozíció középen emeletes erkéllyel, jobbról-balról földszintes szárnnyal készült. Az emeleti rész sarkán két nyulánk tornyocska hegyes, piros tetel. Az épület maga fekete, az ajtók, ablakkeretek fehérek” – olvashatjuk Balogh Károly visszaemlékezésében. Nehéz elképzelni, hogy az emlékiró 1912-ben ilyen pontosan emlékezett a részletekre, valószínűleg látszik, hogy az eredeti „lemezpapírból kivágott” tervdrawing akkor még megvolt.

A ház alapkelettelére 1864 nyarán került sor. A családi levelezésből kitűnik, hogy júniusban himli járványban betegeskedik Madách Imre és a gyerekek is.³³ De rövidesen felgyógyul, és már augusztus elején több hozzá írt levélre válaszol. Így a vidám majálissal egybekötött alapkelettelre valószínűleg csak augusztus végén került sor. Ez volt az utolsó derűs szórakozás, amin Madách Imre részt vett. Jelen voltak ezen Madách Károly, Szontagh Pál, Divald Gusztáv, a falu katolikus papja, Jancsó Sándor, Madách Aladár és Balogh Károly nevelője, továbbá az öreg Philipp, a család gazdatisztje.

Az alapkelettel napja előtt még egy tréfás „versezetet” is készített Madách Imre a nevelővel, Jancsó Sándorral közösen, amit egy bádogdobozba téve az épület fundamentumába befalaztak. „Érdekes lenne ismerni annak titkát” – vélekedik Balogh Károly. Egy fatáblára helyezték el a készülő major nevet: „Imre dombja”.

A „kéjzlak” építését parasztkörművesek végezték, Madách Imre naponta lóháton járt át és türelmetlenül sürgette az építkezés befejezését. Azonban a külső falak sem készültek el, befejezetlen maradt, mint „egy dugába dőlt terv szomorú jelképe.” A „lovaglásokból kimerülten” tért haza, szeptember első napjaiban „volt utoljára nyeregben”. A költő életének ehhez az utolsó epizódjához a 26-os jelzet, két különböző stílusú házat bemutató rajza tartozik.

Több képen úgy tük, a meditatív hajlam, a tájba vetített magány kap szerepet. Ilyen a sivár téli temető bemutató kép (27. számozású), a dlt fenyő, a kopár cserje mögött a kihl nap. Rajzain gyakran szerepel a fenyőfa, rendszerint megdőlve, karjait az ég felé imádságra emelve. A pszichológiai vizsgálatok szerint az ilyen típusú faábrázolás a környezetében boldogságot nem találó, ezért a fantáziavilágba menekülő emberre jellemző.³⁴ A 27. kép felidézti az eszkimószín sivárságát, a „korcs” kúszófenyő bokor és „végtelen hóvilág” képét. A valóság, mely mintául szolgált ehhez, az Ipoly-áradás, az elmocsarasodott vidék lehetett. Sztrégova határában gyakorta volt olyan áradás, amikor „a völgy öbölszerű széles torkolata tengerré változott.” Itt is a valóságot vegyíti álomvilágának elemeivel.

A tájrajzok technikáját Zibolen Ágnes úgy jellemzi, hogy „rálátásból felülről figyelni a vidéket, fáinak lombozata keletiesen stilizált, építészeti részletei romantikusak.”

A tájrajzok mindegyikét nem sikerült elhelyezni az életműben, de az elmondottakból kitűnik, lényegesen hosszabb korszakot ölelnek át, mint ahogy Palágyi feltételezte.

Madách szereti a természetet, botanikai ismeretei különösen gazdagok. A képek a természet szeretetén túl is mondanak újat a költőről. Megismerjük ragaszkodását a szülőföld tájához, romantikus látásmódjának kellékeit (vízimalom, temető, templom, várrom stb.), befelé forduló magányát (dlt kereszt, stilizált faábrázolás, embernélküli sivár táj stb.), minden részletre kiterjedő aprólékos figyelmét.

Kétségkívül nem mentesek ezek témájukban és eszközeikben a kor divatos kliséitől, de túl ezen, közelebb visznek minket Madách életemvilágának árnyaltabb megértéséhez.

Személyiségének azokat a jegyeit hozzák közelebb, melyeket majd ellenpontoznak a karikatúrák.

KARIKATÚRÁK

Madách rajzainak egy része karikatúra, vagy ahogy a kortársak nevezték, „torzrajz”. A szemléltetés számára gyenge minőségű, tréfás rajzok, melyeket különböző méretű papírra tollal, ironnal, tussal készített. Keletkezésükről az életrajzírók számolnak be: „Madách rajzírót vett a kezébe, és néhány vonással papírra vetett egy-egy alakot, az életből vett vagy képzeletből hevenyészett jelenetet.”¹ Az ezernyolcszázötvenes évek második felében keletkeztek ezek a sajátos kis rajzok. Balogh Károly visszaemlékezése szerint „csendes, jó évek voltak ezek”, életkedvét visszanyerte. A körülötte zsvajgó gyerekek és a sajátosan alakított baráti kör a tréfát, vidámságot kedvelő, a csínyeket kieszelő embert ismerte és jegyezte meg benne. Ha azonban összevetjük a korabeli levelezésének néhány részletével, máris kiderül látásmódjának kétségessége. „Te komolyan veszed barátom / Az életet, ne vedd, mert jaj neked”, „Tréfának nézi Isten is világát, / Tréfának ember, amit csak mível” – írja Szontagh Pálnak.² A klasszikusok közül Arisztophánészt olvassa, írásaiban a vaskos tréfa életbölcsesté válik. Környezetét szószakoztatja, amikor helyzetkomikumokat rajzol, de önmagáról is vall. A házastársi civódás különböző megformálásai térnek vissza a kis papírszereleteken. Ebben rejtette el bánatát? Valószínű, de keserű humora csiszolta ki belőle az élet torz vonásait meglátó, azokat ábrázoló művészt is.

A *Nógrádi képcsarnok* című epigrammáiban valami hasonlót próbált meg (barátaival, Szontagh Pállal és Pulszky Ferencsel közösen), mint ezeken a rajzokon. Későbbi műveiben – *A civilizátorban* és a *Tragédia* egyes jeleneteiben – felerősödik ez a törekvés. A londoni színészi apró „karikatúrái” közül a paradicsomi jelenet piaci igényekhez való torzítása a legtükrözőtebb.

Madách Imre és fia, Madách Aladár jegyzetei alapján a képek néhány szereplőjét ismerjük, így a falu katolikus és evangélikus papját, Divald Gusztávot és Henrici Ágostont, Sréter Miklóst, Matolcsy Györgyöt, Ité Ninát és a gyerekeket: Aladárt, a kis Árát, Károlyt és a bájos Huszár Annát.

„Mi, fiúk kíváncsian lestük kezének minden mozdulatát, s mikor [...] egyik-másik jellemz en torzított alakban hosszú bajússzal a nagybácsit, Anna testvéremet, vagy éppen magunkat ismertük fel, kitért bel lünk a nevetés”³ – írja Balogh Károly. Becker Hugó kiegészíti még azzal, hogy esténként, mesélgetés közben rajzolt, s a gyerekek és barátok élénk vitája kísérte: kit ábrázol a kép.⁴ A két idézetb l egyértelm en kiderül, környezetének ismert alakjait rajzolta, hol sikerrel, hol kevésbé felismerhet en, ezért folyt a vita: „Kit ábrázol a kép”? A rajzokra utólag Madách Aladár írta rá az ábrázolt személyek nevét, többnyire azonban névtelenül maradtak. A lapokon több számjelzet is látható, mert két vagy három rendszerezésre is sor került, míg eljutottak az OSzK Kéziratárába. A kés i rendszerezés, azonosító jelleg bejegyzés mindenestre hiányos. Vagy azért, mert a rajzok min sége miatt eredetileg sem volt felismerhet egyértelm en, „kit ábrázol a kép”, vagy ekkorra már az emlékezetb l kiestek ezek az apró részletek. Most, amikor megkíséreljük a források alapján a homályosan maradt részleteket tisztázni, korántsem érezzük lezártnak a kérdéseket.

A karikatúra m fajával pesti egyetemi évei alatt ismerkedett meg. A reformkor idején kezd felt nni a politikai karikatúra, els sorban francia hatásra. Madách ifjúkori barátja, gróf Andrássy Emánuel (Manó) a karikatúra m fajában tökéletesítette rajztudását. Már 1841-ben a M - kiállításon a *Pesti utcasepr gyermek* cím rajzával szerepelt,⁵ kés bb az 1847–48-as országgy lésen „nem kiváló szónoklatokkal, hanem szellemes rajzokkal t nt ki”, melyeket a népszerű képvisel kr l készített. Alkotott egy 10 képb l álló karikatúra-sorozatot is, melyben a „forradalom nehézségei el l húzódo forradalmárokat” mutatta be.⁶ A két Andrássy-fiú (az id sebbik Manó, a fiatalabbik a kés bbi miniszterelnök, Gyula) rajztanára – egy családi hagyatékból el került levél tanúsága szerint – Schwindt Károly volt.⁷ A Pesten közösen töltött diákévek, azonos rajztanár és a politika iránti fogékonyság alapján feltételezhetjük, ismerte ezeket a közkedvelt karikatúrákat.

De Madách politikai gúnrajzokat nem készített, rajzain a tréfás ötletek, groteszk vonások a 40-es években t nnek fel, pl. a hat n i és hat férfiarckép mellékalakjai.

A legtöbb humoros rajz az ún. második sztreogvai korszakban, válása után keletkezett. A karikatúrák készítésére nem m vészi igény vezetete – publikálásának gondolata fel sem merült –, de egy bels vágy, az élet fonákságainak feltárása.

Madách mindenben elmélyedt, amivel foglalkozott. Tájékozottsága kiterjedt a kor divatos karikatúráira is. Néhány rajzán jól felismerhet a másolás, de mindig eredeti ötlettel átformálva, mint ezt irodalmi alkotásaiban is tapasztaljuk. A rangos irodalmi minták követését a *Lant-virágok* cím kötetben vizsgálja Kerényi Ferenc.⁸ A minták követése, helyenként utánzása a karikatúrákban is megfigyelhet .

Rajzainak éppenúgy, mint verseinek, drámáinak témája – a férfi és n –, de nem idilli megközelítésben, hanem groteszk helyzetekben. Különösen gyakoriak a házastársi civakodás, udvarlás, féltékenység jeleit. Jó megfigyel , az apró részleteket kidolgozza, mint epigrammáiban is teszi.

Az elmondottakra jellemz a 37–38. jelzet rajz „története”. Jókai *Nagy Tükör* címmel jelentette meg az els magyar élclapot 1856 telén. Ismereteink szerint Madách nem volt megrendel je a lapnak, de valamelyik barátjától, esetleg a folyóiratokat vásárló Lutter Jánostól, vagy a Pesten akkoriban megfordult Szontagh Páltól megkaphatta. Halász Gábor és Radó György szerint „A karikatúrák egyike illusztráció egy tréfás makarónivershez, melyet Jókai *Nagy Tükör* cím élclapjából (1856. 46. l., »*Spanyol románcok*«) kimásolt és a rajz alá írt.”⁹ Halász Gábor szerint Madách csak a verset másolta, de a rajzot nem. A valóság az, hogy mindkett t. Az élclap 45. oldalán két karikatúra van „az állatvéd k kifigurázására.”¹⁰ (A rajzokat a jelen fejezet végén közöljük.) Kövér ember ne üljön sovány lóra és fordítva. A rajzok a tilalmat illusztrálják. Madách tréfás ötlettel a sovány lovat és a kövér lovon ül keszeg lovast Don Quijote-i helyzetben ábrázolja, amint lanttal kezében hölgye ablaka el tt bókol. Az így újjávarázsolt karikatúra alá aztán kimásolja a lap 46. oldaláról *Don Sublado* két versszakát. A rajz és a vers témája eredetileg nem azonos. Madách a két „nyersanyagot” új helyzetbe átformálja, a sztreogvai környezet számára ismert eset karikatúrájává.

Mi célja lehetett a Donna Pannához írott verssel és a szerenádozó férfi megrajzolásával? Kit ábrázol a kép? Madách környezetében az

ötvenes évek végén egyetlen fiatal lány van, akinek szerenádot adhatnak, és ez Huszár Anna. A losonci bál után 1858 telén két udvarló is jár a sztrégovai házhoz: Szentiványi Farkas és Károlyi Miksa, a későbbi férj. (Arról, hogy Szontagh Pálnak utolsó szerelme lett volna, talán maga az érintett sem tudott.) Harsányi Zsolt leírja, hogy a hevesen udvarló Szentiványi „éjjeli zenét is adott”, Károlyiról a fennmaradt fényképek alapján tudjuk, hogy feltűnően sovány, szikár férfi volt. Harsányi szerint egy beszélgetés alkalmával Szontagh Pál Károlyit „keszeg agárnak” nevezte.¹¹ Nos, hogy a tréfás rajzon melyik udvarlót ábrázolja: Szentiványi Farkast, aki szerenádot adott, vagy a feltűnően sovány Károlyi Miksát, ezt nehéz lenne eldönteni. De az valószínű, hogy a kép Huszár Anna udvarlóival van kapcsolatban. Ezt támasztja alá még, hogy Annát – Harsányi szerint – Pannának is szólították, mint ahogy az a versben áll.

Még korántsem ismerjük teljesen azokat a képes melléklet-folyóiratokat, amelyek Madáchhoz eljutottak. 1861-ben megrendeli a *Bolond Miska* című politikai élclapot, melynek rajzait Jankó János készítette, aki „a legjobb francia karikatúristákkal is kiállja a versenyt.”¹² A lap politikai élcei aktuális eseményeket figuráznak ki, az 1861. évi országgyűlés vitáit, az új abszolutizmus bevezetését, a németesítő politikát. Érdekesség, hogy az idegen szavak magyarázatában a „civilizátor” fogalom értelmezése szerepel. A lap megnyerte Madách tetszését, több levélben sürgeti az elmaradt számokat, amelyeket esetleg „a hatóság elközbott.”¹³ Jankó János ötletes rajzai valószínűleg már korábban is eljutottak Madáchhoz. De ismerte és másolta a „karikatúra Michelangelójának”, Daumiernek néhány képét. Két furcsa tömegjelenetet látunk egyazon lapon. Címe Madách sajátkezírásával: *Útcai látvány nézőablakokról* (46. kép). Az egyik képen Napoleon-kalapos férfi, a másikon francia divatú sapkás fiú emelkedik ki a tömegből. A rajzok akár a londoni színi tömegjelenetéhez is készülhettek. A két kép elrendezése, ötlete és figuráinak rajzos karaktere megegyezik Daumier: *Le Public au Salon* és *L'Acteur des Funambules* című képeivel.¹⁴ A *Jó éjszakát* és a *Jó reggelt* című rajzokon Vayerné Zibolen Ágnes szerint „Daumier-szerű hálósapkás polgár” látható. A kép ötlete több Daumier rajzon szerepel,¹⁵ így a *La Pipe Matonale* címűn (ugyancsak a fejezet

végén közöljük). Viszont a polgárfigura mellé rajzolt rangyal és leányalak – mint álom és valóság – témája egybeesik Madách angyal és nő kapcsolatáról szóló verseivel, melyek a cikk szerzője szerint Huszár Anna hatásával, jelenlétével hozhatók kapcsolatba. Ezzel a két rajz keletkezésének időpontját is behatárolhatjuk.

Több kép feltehetően olvasmányélményeivel áll kapcsolatban. Ilyen a *Sunka* című (7. kép), ahol a konyha, sírkő, vasvilla és a faágon ülő madár (bagoly?) bizarr összekomponálása, képi felidézése valamely mesének vagy anekdotának. Olvasmányhoz köthet a seprényen repülő boszorkány és vágató lovas (56. kép), mely több szempontból emlékeztet Moritz Retzsch *Faust* illusztrációjára (Vayerné Zibolen Ágnes szíves közlése). Jól sikerült Daumier-másolat, ötlet a pap karikatúra (48. kép), bár Madách Aladár Bódi Ferencsel hozza kapcsolatba. Egy cím és dátum nélküli lapon töprengő férfit és két katonát látunk, az elterében hasonló fiúcska (44. kép).

„Sztregovára most katonákat várunk, mondják hogy Zichy (balassagyarmati földbirtokos) 50 katonát fog kapni, eszerint ide legalább 20-at várhatni” – írja Majthényi Anna Pincre unokájának, Huszár Annának 1862. jan. 20-án. Az abszolutizmus visszaállítása idején megnövekedt a megyében a katonaság létszámát, és azokat a birtokosoknál helyezték el. Az ijedelem azonban korai, mert csak „egy kapitány és hadnagy” érkezett Sztregovára.

A levélrészlet és a kép kapcsolata elég meggyőző. De hogy kerül ide a hasaló fiúcska? A levélben erről is szó esik. Aladár holmi barkácsolt találmányát próbálta ki: „nyílvessz vel vadászott csirkékre.” Valami elmarasztható egyéb csínytevésre is sor került. Mindezt mérgesen szemlélő házigazda áll a kép elterében.

A 45. kép sem másolat, a több variációban megjelenített férfi és nő kapcsolatát veti papírra. Az elterében két könyv: Házassági kontraktus (szerződések), Obligációk (kötelezettségek) 2000 pontban. Lendület, energia árad ebből a jelenetből, de arányok és távlat nélkül. Ahol Madách eredeti ötletet rajzol, ott a minőség gyengébb.

Kidolgozottabb és több szempontból is érdekes *A bölcs tőle a sírig* (58. kép). A szimbólumokkal is felidézett „négy” történet az életút elbeszélése, egybeszerkesztése, képregénye. Arányai, távlata itt sem szá-

bályos, de a kép és elbeszélés, történés és érzelem kapcsolata jól érvényesül a kompozícióban.

Néhány rajzról még röviden szólnunk kell. Az apródok (33–34.) a reneszánszból továbbélő fejedelmek és ruhaviselettel minden bizonnyal valamelyik képekgyűjteményből léptek el. A szignó alapján egyidőben keletkeztek az *Isten hozta, Bódi plébános* és a *Csendélet* című képekkel.

A *Fiatal nő* (49. kép) verzőjára Madách Aladár írta: „Édesapám iratai között találtam, nem tudom kit ábrázol.” Esetleg Madách egyik titkolt szerelme lenne a bájos fiatal lány? De ez a kép túlságosan jó ahhoz, hogy élvezzük a modellt keressünk benne. Elég, ha összevetjük bármely családtagról készült rajzzal és egyértelmű, hogy ezt a kép alapján készítette. A fűrtök, az övcsat, a viselet több XIX. századi női portrén is fellelhető. (Pataky Dénes Carolina Augustájával is rokonítható. *A magyar rézmetszés története*. Bp., 1951. 382. l.)

A karikatúrák kíméletlenül vallanak az ábrázolt témáról és az alkotóról is. Az önarckép – legyen az portré vagy karikatúra – az önkifejezés legszubjektívebb formája. A festés ecsettel, ironnal, a költő alakjainak megformálásával teremt önarcképet. A XIX. században a romantika hatására ez a törekvés felerősödött. Madách írásaiban is jelen van az önvallomás. A *Csak tréfa* Zordy Loránja, a „kivetített belső vita” a Tragédiában, *A Kolossyak* földesurának néhány vonása magán viseli Madách személyiségének jegyeit.

Rajzai közül elfogadottan önarckép a hat férfi kompozíció (51. kép) bal felső profilképe. Madách Aladár hitelesíti megjegyzése sem szükséges ahhoz, hogy felismerjük az ifjú Madáchot.

A második sztrégovai korszakból való az Imre napi köszöntő (32. kép), itt inkább a humoros megjelenítésre figyel, a portré kevésbé sikerült, de a mellékalakok – Aladár, Ára, Jolán és Ité Nina – hitelesítik Madách önábrázoló szándékát.

Csak feltételezzük, hogy a kompátkelést ábrázoló képen (23. kép) – mint már erről korábban szóltunk –, az ülő férfialakban Madáchot kell sejttenünk.

Az írás és rajz kölcsönhatásáról – különösen ha az utóbbi nívójában alatta marad az előbbinek – beszélhetünk-e? Jókai, Kisfaludy Károly többször vall erről és Goethét is idézhetném, aki szerint a rajz felerősíti

a vizuális látást, a szavak színét, a vers erejét. Az író-festés kifejezőmódja gazdagabbá válik.

Madáchtól nem ismerünk ilyen vallomást. De látásmódjának, írói fantáziájának, nyelvének festésisége, az ellentétekre épített sajátos szerkesztésmódja, a groteszk iránti fogékonysága felerősödött azáltal, hogy rajzolt és festett. Ennek alaposabb stilisztikai vizsgálata egy későbbi tanulmány feladata lehet.

Rajzainak jelentős részét az eredeti karikatúrák alkotják, melyeket a család és baráti kör szórakoztatására vetett papírra. Nem a kidolgozás, hanem az életrajzhoz kapcsolódó háttér, a környezet és látásmód teszi ezeket a művészek korántsem mondható rajzokat érdekessé. Rajzos feljegyzések ezek, melyeket a költő saját életrajzához készített. Kevés olyan író van, aki környezetét és ezzel életét ilyen hitelesen illusztrálta. Ezért vizsgálódásunk középpontjában ezek állanak.

Balogh Károly *Gyermekkorom emlékei* című kéziratában Madách baráti körét, környezetét színes anekdotikus részletekkel mutatja be. Több bizalmas barátot említ, akik „tudás, szív és eredetiség” tekintetében elnyerték a költő szeretetét. Az érdekes társaság a „Löwengrube” szellemi alapon válogatott köre volt. Vidéki kismesek, könyvbarátok, felfüggetlenség, az átalakuló világ peremén élő figurák. Alakjukra a „Ki kicsoda Madách rajzain?” c. fejezetben részletesen kitérünk.

A NYOLCALAKOS KARIKATÚRA

El került egy eddig ismeretlen Madách-rajz, melyet a gy ri Xántus János Múzeum igazgatójának és munkatársainak szíves közrem ködésével teszünk közzé. A nyolcalakos kép a Szabó József-féle hagyatékban „Madách rajza. Nagyított repro” jegyzettel szerepel.¹ Az eredeti kép egyetlen Madách-gy jteményben sincs, valószínűleg ismeretlen helyen lappang. Hol és mir l készült a másolat? A kérdések megválaszolására többnyire csak feltevéseink vannak a hiányos adatok alapján.

Szabó József Madách-kutató 1973-ban költözött el Balassagyarmatról Gy rbe, és gy jteményét a Xántus János Múzeumban helyezte el. Az általa szignált „Madách rajza. Nagyított repro” Balassagyarmaton az 1950-es, 60-as években készült. Mivel a kép eredetije nincs meg az OSzK kéziratrában, illetve a PIM Madách-anyagában, így a másolat készítésekor nógrádi gy jteményben, esetleg magántulajdonban lehetett. Az említett id ben és korábban is Balassagyarmaton a Nagy Iván, kés bb Palóc Múzeum rendelkezett Madách-gy jteménnyel. Egy 1943-as adat szerint „két olajfestmény van itt Fráter Erzsir l”, az egyiket Madách Imre készítette, a másik ismeretlen fest alkotása, „melynek eredetije Perédy György, az Erdélyi Lapok szerkeszt jének birtokában van.”² (A festmény azóta Nagyváradról visszakerült, és jelenleg Budapesten magánkézben található.) A balassagyarmati múzeum anyagában ismereteink szerint Madách-rajz nem volt.³

Szabó József hagyatékában hat Madách-rajz fotómásolata van. Négy gyermekkori rajz, a Hat férfiarckép kompozícióból Madách önarcképe és egy nyolcalakos karikatúra (31. kép). Az utóbbi kivételével ismert képekr l van szó, melyek eredetijét az OSzK Kéziratrában rzik. A róluk készült fotómásolatok jelenleg is a csesztvei Madách Múzeum állandó kiállításának darabjai.

1964-ben Csesztvén a Madách kúriában emlékkiállítást rendeztek a centenáriumi ünnepek alkalmából. A kiállítás tárgyairól jegyz -könyv nem készült vagy elveszett. A balassagyarmati Palóc Múzeum kéziratanyagában mindössze annyi szerepel, hogy az Országos Levéltár családi iratokból küldött 47 fotómásolatot, a PIM pedig gy jteményének néhány darabját.⁴

A kiállítás megnyitása el tt 1964. szept. 28-án jelent meg az Esti Hírlapban Majthényi Anna kúriája címmel Bernáth László cikke. A cikk írója arról tudósít, hogy „négy eredeti Madách-rajz jutott a csesztvei Madách Múzeum birtokába: kett romantikus tájat ábrázol, egy karikatúraszer ábrázolás, végül a negyedik mintha *A civilizátor* illusztrációja lenne”.⁵ Vagyis nem a kiállítás idejére kölcsönzött, hanem tulajdonban lev négy eredeti képr l van szó. A két tájkép valószínűleg azonos a jelenleg is Salgótarjában, a Nógrádi Történeti Múzeumban lev tájrajzokkal (28. és 29. képek). Ezek korábban sem szerepeltek egyetlen más gy jteményben sem. A képeket ajándékozó személyr l sajnos nincsen adat. A két karikatúra sorsa bizonytalan. Mivel azonban a Szabó-hagyaték 6. darabja (31. kép) eddig ismeretlen Madách-karikatúra fotómásolata, valószínűleg nek t nik, hogy az újságcikkben említett, 1964. szeptemberben Csesztvén látott karikatúrák egyikének másolatáról van szó.

Lehet-e ez a rajz *A civilizátor* illusztrációja? Madách nem készített m veihez illusztrációt, de gyakran lerajzolta azt, amit leírt. Lónyay Menyhértnek 1838-ban Sztregováról tájleírást küld, kés bb le is festi. A Regél ben 1841-ben megjelent *Trencsén, másként Teplíci fürd k* cím útijegyzetéhez képillusztrációt is mellékel. A családtagok visszaemlékezéseit idézve Becker Hugó írja: „mesélgetés közben, vagy mikor az elbeszélést szemléltethet vé kellett tenni, hevenyészve ceruzával megrajzolta.”⁶ Joggal tételezzük fel, hogy a bemutatott mozgalmas kép valamely elbeszélés vagy leírt történet, anekdota rajzos változata. Találóaan jegyzi meg Balogh Károly: „a Madách-képek értéke elenyészik, ha nem ismerjük az ötletet, élményt, melyb l fakadt.”

A Madách-irodalomban többször el fordul az a feltételezés, hogy volt *A civilizátor*nak képi megformálása. A kocsmajelenet címen (sajnos csak leírásból) ismert olajképr l Balogh Károly csupán formai elemzést ad, Palágyi a magyaros öltözék csaplárolány és legény mellett a „hízott kép német Sellsorgert” is bemutatja, és úgy értelmezi, hogy „Bach korabeli gúnyolódás ez, mely a költ nek a Civilizátor cím vígjátékára emlékeztet.”⁷ A kép elveszett, így Palágyi értelmezését nem ellen rizhetjük, de az adat azt igazolja, volt a visszaemlékez k

közlésében jele annak, hogy létezett egy kép, mely akár *A civilizátor*-illusztrációja is lehetett.

A most bemutatott kép középpontjában haragos gazda áll, és ostorral veri a kutyákkal körülvett alakot, az el térben álló leányzó és az ajtón betóduló cselédek látható öröme. Szinte ideillik *A civilizátor* néhány sora: „Fel! Mürzl, zászlóul szoknyádat add. / A vén gazembert mogyoróbotokkal / Mángoljátok meg.” A rajzon a Madách-karikatúrák ismert témáját látjuk, házassági civódás, féltékenységi jelenet. Ha feltételezzük, hogy más karikatúráihoz hasonlóan itt is környezetét rajzolta, akkor több vizsgálódási szempontot is választhatunk. Egyrészt összevetjük *A civilizátorban* és a képen látható szereplőket, másrészt megvizsgáljuk az adott időkben a sztregovai ház személyzetére vonatkozó forrásokat.

A civilizátorban és a képen egyaránt hét férfi és egy nő szerepel. (A kutyák száma eggyel több, de utalás van arra, hogy István gazdának van kutyája, így kutyája is.) Már az életrajzíró Morvay és Palágyi is tudni véli, hogy volt modellje István gazdának. Morvay Bory Istvánnal,⁸ Palágyi egyenesen a költőt vel azonosítja a magyar gazdát. Mivel a névazonosság elvéből indulunk ki, Morvay álláspontját fogadjuk el. Bory István 1826-tól 58-ig volt a család szolgálatában, lényegében irányította a gazdaságot. Volt az „István gazda” Sztregován. A nevére kiállított szolgálati bizonyítvány „szakértői képességét”, a segítségét hangsúlyozza. Szolgálati éveinek letöltése után a családdal való jó kapcsolata nem szűnt meg. Verzár Mihály (Miska, a magyar) a sztregovai ház jónevű szakácsa, Balogh Károly és Palágyi is megörökíti „behemót nagy” termetét, és a fején díszelgő kuktasapkát.⁹ (A képen az ajtóban magasodó alakra emlékeztet a leírás.) Tucsek János,¹⁰ a hajdú, a ház „Jancsi huszára”. Madách tréfás mókáinak részese, a húsvéti lovcsozkodás címen ismert anekdota szereplője. A bort nagyon kedvelte (delirium tremensben halt meg). Amikor felöntött a garatra, „robotra” hajtotta a parasztokat, visszaálmodva a „régien szép időköt”. Öltözéke „fehér zsinóros kék dolmány”, hatalmának szimbóluma a mogyorófpálca. Madách egy alkalommal a szlovák mítoszokról beszélgetett Henrici Ágostonnal, a falu evangélikus lelkészével. Hazatérve elfelejtette a tündér szó szlovák nevét. „Behívatta Jancsit, az polizeimi-

niszterét. Te Jancsi, hogy hívják tótul a tündért? Jancsi ura kedvenc lovát, a Tündért értette és felelte: Kon (ló).” tehát „Janó, a tót” modellje. A képen zsinóros ruhában látható. A 19. században Nógrádban, de országosan is jelentéktelen számú olasz nemzetiségi él. Keleti Károly adatai alapján Nógrádban magyar: 67,05, szlovák: 31,10, német: 1,83, egyéb nemzetiség : 0,02 százalék. Miért kerül be *A civilizátorba* Carlo, az olasz? Talán azért, mert Madách új gazdatisztje (1859-től) a sziléziai származású Philipp Károly olasz volt? Róla csupán annyit jegyzett fel az életrajzíró, hogy fia, az ifjabb Philipp, a Madách fiúkkal nevelkedett. Az alsósztrégovai rk. anyakönyvből azonban kiderül, hogy Philipp Károly egyik gyermekének Madách Imre volt a kereszta. Mürzl neve a Mária név svábos változata. A sztregovai házban ill. annak környékén két Mária van ebben az időkben: Tóth Mara, aki a hajdú fiának, ifj. Tucsek Jánosnak lesz a felesége,¹¹ és Marinkó tót menyecske, akit Harsányi említ mint Madách futó kalandjainak egyik szereplőjét.¹²

Két alkalmazottról kell még szólnunk, Pass Andrásról, a „philosoph”-ról, akinek latinos neveveltségét Arany János is feljegyezte, és Paulik Pálról, Madách Mária hajdani inasáról, aki tanúja volt gazdái brutális meggyilkolásának. Az ő nevük viszont nem egyezik a rác Uros és oláh Mitrule nevével. Valószínűleg nem véltelen, hogy *A civilizátor* nyolc szereplője közül ötnek megvan a név- és négy esetben a nemzetiségi megegyezése Madách alkalmazottai között.

A névazonosítás néhány adatával azt kívántuk bizonyítani, hogy a vígjátékot karikatúráihoz hasonlóan környezetéből mintázta. A kép és a mű ezen a ponton találkozik. De nyitva maradt a kérdés *A civilizátor* és a karikatúra kapcsolatáról. *A civilizátor* mint a Bach korszak bírálatát és Madáchnak a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontját szokták vizsgálni. Induljunk ki most egy másik megközelítésből!

Az arisztophaneszi hatás első említése (1855) és *A civilizátor* megírásának ideje (1859) egybeesik a karikatúrák készítésével. A karikatúrákban és az arisztophaneszi vígjátékban torzításban kifejezett érzésnek indoklását Szontagh Pálhoz 1855-ben írott levelében olvashatjuk: „Minden érzés csak akkor lesz mű tárgyi, mikor megszűnik szenvedés, érzés, ideál lenni, mikor mint tudós orvos sajnálat és részvét nélkül

bonckés alá vesszük azokat.” Mi az az érzés, ideál, amit sajnálat nélkül bonckés alá vesz? A rajzokon – mint utaltunk már erre – a házassági konfliktusokat ábrázolja: civakodást, az udvarló kifigurázását, a csábító megbotozását. És ezen a ponton találkozunk *A civilizátorral* ez a karikatúra. István gazda Stroom intrikái el l a „kutyaólba” húzódik vissza, és csak akkor áll a cselédek sürgöt kérésére a lázadók élére, amikor kedvesét, Mürzlt Stroom el akarja csábítani t le. Ezúttal bottal kergeti el a betolakodót. Harsányi Zsolt utal erre, mikor „egyéni öngúnynak”, szerelmi szatírának nevezi a m vet. Így a Bach-rendszer maró kritikája mellett magánéletének szatírja is ez, éppúgy, mint a vizsgált karikatúra. Vessünk egy pillantást a rajzra! Madách egyik legmozgalmasabb képe, a távlat és arányok érzékeltetése nélkül. A ruházat is figyelmet érdemel, „az 50-es évek végén a magyaros ruha lett a divat, a férfiak atillát és csizmába szorított nadrágot hordtak, az asszonyok, lányok magyar pruszlikot. A gyerekek ruhája csupa pityke, zsinór és vitézkötés, a kordován csizmán peng sarkantyúval” – emlékszik vissza Balogh Károly.

A névazonosítás során kísérletet tettünk arra, hogy Madách környezetének eddig elhanyagolt részét, cselédeit mutassuk be, akik az író életményvilágának feltétlenül alakítói voltak.

A publikált Madách-karikatúra reményeink szerint segít abban, hogy az eredeti rajz nyomára találjunk.

A KÖNYVBARÁT SZAKALI KISBIRTOKOS, SZENTIVÁNYI BOGOMÉR

Szerenádozás, húsvéti locsolkodás, tréfák, italozás szerepel a képeken és az anekdotákban. A feljegyzések és karikatúrák az élet der s oldalát mutatják, a háttérben pedig készül *Az ember tragédiája*.

Van a képek között egy vendégfogadást ábrázoló jelenet (42. kép), címe: *Isten hozta*. Hogy melyik vendég érkezését ábrázolja, ma már nehéz eldönteni. A sztregovai házban különösen Anna napján volt díszes vendégfogadás, ahová hivatalosak voltak a család tagjain kívül a költ barátai. Balogh Károly különöncnek nevezi ket. Különösen azt a Szentiványi Bogomért, aki „Anna-napjára rendszeresen ellátogatott kopott csészáján Sztregovára.”¹

A Szentiványi család Csehországból származó si família, az 1263-ban kelt oklevél feljegyzi a családalapító Bogomér h stettét. Madách barátja, ennek a famíliának leszármazottja, sének² nevét örökölte, de vagyonát nem. Madách Imre 1841-ben anyjához írott levelében említi egy Szentiványit, aki a kelecsényi birtok megvásárlása ügyében tiszteletet teszi Sztregován,³ de ez nem azonos az elszegényedett szakali kisenemessel, aki „elhanyagolt nemesi kúriában él.” A család híres könyvgy jteményét Szentiványi Márk alapozta meg,⁴ de sz kös anyagi helyzete ellenére Madách barátja, Bogomér is tovább gazdagította. A Pestr l érkező könyveket, amit rendszeresen megrendelt, csellel juttatták be hozzá, a kisbíró, alkalmasint postás is, aki a kerítésen dobta be a csomagot, hogy a zsémbes házvezető néber szemeit elkerülje. Szentiványi Bogomér szakali házában „polc polc felett roskadozott a könyvekt l.” Könyvtárának leltárát sajnos nem ismerjük, csupán annyit, hogy „a modern irodalom alkotásaival rendszeresen látta el a költ t.”⁵ A szellemesen társalgó, széles olvasottságú Szentiványi házába Madáchcsal együtt Szontagh Pál és Nagy Iván is ellátogatott.⁶

A feljegyzett anekdota szerint az ifjú Bogomér „hódító hadjárata rendszerint kosárral végző dött, ugyanis a dönt pillanatban a küszöbön vagy egy virágcserepben bókolás közben megbotlott, és a szép ajkak kitör kacaja elrontotta a pillanat komolyságát.” Félszegségét öreg ko-

rában is meg rizte. Sztregovára érkezve Anna-napra, csak a falu határában öltözött át ünnepl ruhába, így a rögtönzött toalett váltás árulkodó jeleivel érkezett meg: félrecsúszott nyakkendő, elhibázott gombolás.

Hogy a Balogh Károly által feljegyzett anekdota és a rajz között van-e összefüggés, nehéz eldönteni. De az kétségtelen, hogy a szakali könyvbarát és Madách között irodalmi tárgyú beszélgetések folytak. Mikor Arany János elismerő levelét megkapta 1861. szeptemberében, sietve tudatta az örömhírt barátjával, Szentiványi Bogomérral is.⁷

Az is bizonyos, hogy barátja személyisége megragadta, alkotásra inspirálta Madách Imrét, így tehát nem alaptalanul tételezzük föl, hogy rajzon is megörökítette t. Csak sajnálhatjuk, hogy az 1842-ben megkezdett *Duló Zebedeus* c. elbeszélését sohasem fejezte be. [Ha nem is feltétlenül létez személyr l, de létez (igaz, rég kihalt) családról van szó: Duló Gábornak birtoka volt Alsósztrégován.] Egy jegyzetéb l azonban tudjuk, hogy több személyt is szeretett volna megörökíteni az esetlen novellah sben, Matolcsy Györgyön és rokonán, Majthényi Antalón kívül a szakali birtokost is. Egy cédulán ugyanis, amelynek fejlécén a novella címe áll, ezt találjuk: „Sz Iványi Bogus délen.”⁸

NEVEL K A MÁSODIK SZTRÉGOVAI KORSZAKBAN: BORSODY MIKLÓS ÉS JANCsó SÁNDOR

Madách Imrét változatos, sokszínű rokoni és baráti kapcsolatok f zték a nógrádi nemességhez a reformkorban és szabadságharc idején, állapítja meg Praznovszky Mihály *Madách és Nógrád a reformkorban* cím tanulmányában.

A második sztrégovai korszakban – az 50-es, 60-as években – egy eldugott kis szlovák faluban élt, ahol a nemzetet és személyes sorsát ért sérelmek súlya teszi a magányt még nyomasztóbbá. Kerényi Ferenc a korszakot és a költő baráti körét elemezve mutat rá arra, hogy ezeknek a „mikszáthi különcöknek” kevés közülük volt Madách m helyéhez.¹ Kétségkívül a Sztregovára el-ellátogató m veltebb barátokon kívül (Szontagh Pál, Veres Gyula, Szentiványi Bogomér) olyan ingerszegény környezet veszi itt körül, amelyben igényes szellemi társaságra alig van lehet sége.

Néhány kivétel azért mégis akadt. Az életrajzírók feljegyzéseib l ismert, hogy a falu két felekezetének m velt papjával – Divald Gusztávval és Henrici Ágostonnal – gyakran folytatott teológiai vitákat. A korszak legavatottabb krónikása pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a Tragédia megírása idején Sztregován élt a fiúk nevel je, Borsody Miklós, aki „megérdemli, hogy vele behatóbban foglalkozzunk”, mivel Madách Imre „falusi magányában legközvetlenebb szellemi társasága” volt. Ki is volt ez az „ötletes kritikai elme”, akivel „tudományos kérdésekben gyakran folytatott eszmecserét”?

Madách Imre nagy körültekintéssel keres Madách Aladár és a tragikus sorsú Madách Mária fia, Balogh Károly számára nevel t. Levélben bízza meg pesti ügyvédjét, Fekete Lászlót, hogy ajánljon erre alkalmas személyt. Közben Matolcsy György, a család régi barátja, a csalomjai gazdaság intéz je „szerzi be” a közeli Szécsényfalfaluból gróf Pejácsevich Endre házából nevel nek Borsody Miklóst.²

A források egymásnak ellentmondó adatokat közölnek Borsody Sztregovára érkezésének id pontjáról. Így a *Madách Imre életrajzi*

krónika Palágyi Menyhért és Balogh Károly adataira hivatkozva közli: „Borsodyt Madách Imre 1856 elején fogadja fel nevelőnek.”³

Palágyi szerint Borsody „öt éven keresztül (1856–1861) volt a fiúk tanára.”⁴ Az érkezés időpontját feltehetően annak az 1856. február 10-én kelt levélnek a dátumához köti, melyben Madách Imre jelzi Fekete Lászlónak, hogy „itt [ti. Nógrádban] talált egy nagyon alkalmas, tudományos egyént nevelőnek.”⁵ A levélben azonban egyértelműen kitűnik, hogy Madách Pesten élő ügyvédjének hosszú idő után írt válaszlevelet 1856. februárjában, melyben több hónap eseményeit, így a közben lezajlott birtokpereinek alakulását is összegzi. Különös, hogy az életrajzíró, vagyis Balogh Károly egyrészt Palágyi téves adatát veszi át, másrészt ezzel ellentmondásba keveredik, mikor apjára hivatkozva írja: „hat hosszú esztendő után lett vége a Borsody-érának.”⁶

Madách Mária fiának, ifjabb Balogh Károlynak a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött *Cyermekkorom emlékei* című kéziratában az érkezés időpontja: „1855 késő októberére.”⁷ Ez természetesen hitelesnek, több okból. Egyrészt így válik érthetővé az a közlés, hogy „a fiúk lázas szorgalommal láttak tanuláshoz, hamarosan eltelt az őszi, illetve a téli.”⁸ Vagyis a nevelő érkezése után „szűz”, „téli” és nem tavasz következett. Másrészt a korabeli oktatási rendszerben az iskolai év október elsején kezdődött. Így Madách, aki nagy gondot fordított a fiúk nevelésére, a tanítót októberben, a tanév kezdetén fogadta fel. Ezt a gyakorlatot látjuk Jancsó Sándor esetében is, aki 1861 késő őszén veszi át a gyerekek oktatását Borsodytól.

Borsody Miklósról több forrásunk is van. Vernán (Gömör megyében) született 1817-ben.⁹ A piaristáknál tanult, „teológiából és filozófiából” abszolválta (vizsgázott), de tanári oklevelet csak később, a Madách családtól való távozása után szerzett. 1848–49-ben honvédfelhadnagy, Bem seregében harcolt, a temesvári csatában megsebesült, érdemrenddel tüntették ki. Magántanár a gróf Pejácsevich családnál 1855. októberéig. Innen került Sztregovára, ahol hat évig irányítja Madách Aladár és Balogh Károly nevelését. 1861-ben tanári vizsgát tesz, és a I. csei Katolikus F. gimnázium rendes (tehát kinevezett) tanáraként történelmet, magyar nyelvet és filozófiát tanít.¹⁰ A „Pauler-féle logikát és pszichológiát” oktatja. Szinnyei szerint jogi végzettsége is van, ezt

alátámasztja egyik I. csei tanítványának Harsányi Zsolthoz írott levele, melyben „jogász-nevelőnek”, „hites ügyvédnek” nevezi.¹¹ László csén halt meg 1885. április 12-én.

Az átlagon felül meglévő tanár Madách második válságkorszakában 1855–61-ig élt a költő közvetlen környezetében. A klasszikus nyelvek ismerője, de jól beszél németül is. A korabeli természetrajzi művekben oktatta tanítványait. Kitűnően rajzolt, az általa készített ábrákra úgy emlékszik vissza ifjabb Balogh Károly, hogy későbbi bírói munkájához a bonctani ismereteket tőle szerezte. Foglalkozik biológiával, filozófiával. Nevelési módszerei kissé merevek, ennek ellenére „a nevelő teljes mértékben megnyerte Madách bizalmát, és tiszteletét is”.

Madách Imre a pesti egyetemi éve alatt filozófiát is tanult. Ezen kívül ismereteit bővítette folyóiratokból is (Athenaeum, Figyelő, Honművésztársulat, Regélő, Auróra, Jelenkor stb.) Később részint könyvtárából, részint kölcsönzött könyvekben szerzett újabb információkat.

Többen vizsgálják és vitatják, mely filozófiai eszméáramlat hatott rá leginkább. András László Hegel, Feuerbach és Büchner hatását, Striker Sándor Kant eszméinek jelenlétét mutatja be a Tragédiában.¹² Anélkül, hogy Madách filozófiai ismereteinek mélységét és milyenségét vizsgálnánk, itt csupán arra szeretnénk utalni, hogy a költő felkészülését a Tragédia megírására filozófiai eszmecserék és heves viták kísérték.

Kálnay Nándor is utal arra, hogy hárman vitatkoztak filozófiai és teológiai kérdésekről Madách jelenlétében: „a falu két lelkésze, valamint Aladár és Károly nevelője”¹³ (tehát Borsody).

Morvay Szentágh Pál közlése alapján leírja, hogy a Sztregován öszi szegyi I. baráti társaság elhívta „nyilvános vitákat” rendeztek bölcséleti témákról. Egy alkalommal az érvelések keretében Madách így szólt: „Tekintetes úr (tehát Borsody) engem ki akar figurázni? Természetesen – válaszolt a tanár. Madách erre gyönyörűen replikázott, és az egybegyűlő társaság elhívta sok kacagás közt fejezte be a vitát.”¹⁴ Ez a forrás több szempontból is figyelemreméltó. Egyrészt némileg ellentmond annak az ismert felfogásnak, hogy a költő társaságban csupán felvetett érdeklődést keltett témát, és aztán élvezettel hallgatta az ellen-

felek vitáját. Most viszont arról értesülünk, hogy is részese, s t f szerepl je annak.

Induljunk ki az életrajzírók feljegyzéséből! Irodalmi társaságának köre elég széles – Szontagh, Szentiványi, Veres Pálné –, de filozófiai vitapartnerként csak Borsody Miklóst említik. Életrajzából tudjuk, hogy „bölcshozó” (ti. filozófiából) vizsgázott, egy ideig piarista papnövendék is volt, így teológiai ismeretekkel is rendelkezett. Arról nincs pontos adatunk, hogy mikor végezte el az egyetemet, de azt tudjuk, hogy a „Pauler-féle” filozófiát tanulta.¹⁵

A 40-es évek végén a pesti egyetemen már van Hegel-kultusz, és Paullert a hegeli irányzat képviselőjének tartják.¹⁶ Borsody egyetemi tanulmányai után érkezett Sztregovára – a források szerint megvált, tudós elme – feltehetően könyveit, jegyzeteit is magával vitte. Balogh Károly szerint „jókorában rönddel érkezett.” A tanítvány visszaemlékezésében az is szerepel, hogy esténként olvasmányaiba temetkeztek. Sztregováról való távozása után, 1872-ben László csónakos *A filozófia mint önálló tudomány és annak feladata*¹⁷ címmel tanulmánya jelent meg. A megvált egy évtizeddel később adta ki, de okunk van feltételezni, hogy korábbi olvasmányait, jegyzeteit is felhasználta ebben. A Borsody által idézett Hegel, Herbart, Humboldt, Kant részben megegyezik azokkal a szerzőkkel, akiket Madách is ismert.

Tanulmányát eredeti megvált fordítja, hosszan idéz német szerzőket, de hivatkozik latin és francia megváltokra is. Az eddigi kutatás figyelmén kívül hagyta azt, hogy Sztregován a Tragédia megírásakor Madách közvetlen környezetében nemcsak verselgető, időnként vaskos tréfákat is kieszelő baráti társaság van jelen, hanem olyan személy is, aki átlagon felüli filozófiai megváltással rendelkezik. Bár nem alkotó elme, csupán véleményeket ütköztet, de helyenként a saját álláspontját is kifejti.

Az 50-es évek végén tartottak fel azokat a filozófiai vitákat, amelyekről sem előtte sem utána nincs tudomásunk. A Morvay-idézet a véleménykülönbségek hevesességét is érzékelteti, a szellemi párbajban „Madách gyönyörűen replikázott” (ti. visszavágott). A baráti társaság reakciója: „a közönség kacag”, vagy a hallgatók tájékozatlanságát, vagy a vitatkozó szellemességét mutatja. Egyben jelzi Madách szellemi fölényét is a vitában.

Végül ebben az időben szaporodtak meg a filozófiai jellegű feljegyzések. Bár arról nincs adatunk, hogy azokat a jegyzeteit, amelyekhez a „Philosophiai levelek” címet írta Madách, pontosan mikor és milyen céllal gyűjtötte, s a fordítások forrásai sem maradtak fenn, de a Vegyes jegyzetekben azok a glosszák, melyek olvasmányaira utalnak, kifejezetten filozófiai jellegűek. Nem azt írja le, amit olvasott, hanem a hozzá fűzött értelmezést, megjegyzést. „A metafizika annak poézise, mit nem tudunk.” Másutt ez áll: „jó hogy nem vagyok bírósági, senkinek sincs abszolút igazsága.”

A házitanító – Borsody Miklós – bár egy asztalnál étkezett a családtagokkal, nem tölthette be a tanácsadó vagy barát szerepét. De a „mikszáthi különc barátok” megváltóságát meghaladó filozófiai vitapartner, szellemes társaság volt Madách Imre számára.

Balogh Károly Borsody személyét még egy érdekes összefüggésben említi.

1861 tavasza a megyei közéletre való felkészüléssel telik el, március 20-án országgyűlési képviselővé választják Balassagyarmaton. Innen visszatér Sztregovára, de már április elején Pesten van az országgyűlésen. „Elutazása előtt pár héttel történt, hogy egy négyrét alakú füzetet adott át Borsodynak. Vastagon írt betűkkel állt a címlapon a felirat: *Az ember tragédiája*”¹⁸ Az emlékiró Balogh Károly jegyezte fel ezt a figyelemreméltó esetet, de azt már nem írta le, hogy milyen céllal adta át megvált a nevelőnek. Induljunk ki két feltevésből!

Vagy azért, mert nem volt róla több információja, vagy mert nem tartotta említésre méltónak. Ha ugyanis Madách más esetben is hasonlóképpen járt el, akkor ebben nem volt semmi szokatlan.

Vegyük sorra a lehetségeseket. Átmásolásra nem kérhette, mivel később így nyilatkozik: „más példányom nincsen.” Nem valószínű, hogy Borsodyra vonatkozik, hogy „mosolyogtak rá, de olvasni nem akarta senki.” Manuális munkát, a lapok egybefűzését sem végezhetette, mivel azt „negyedréti füzetben” adta át készen. Kétségkívül egyetlen hiányos adatból messzemenő következtetésekre nem juthatunk. De ha csupán elolvasásra adta át megvált, akkor eggyel növekedett azok száma, akik Arany János előtt betekintést nyertek a megváltba.

Sztrégováról történő eltávozását követően Borsody 1861-től a magyar nyelvet tanította. Fennmaradt írásaiból¹⁹ szellemes stílusára következtethetünk. Balogh Károly bizonyára eltúlozza a nevelő jelentőségét, miszerint pótolta Madách falusi magányában „a nyilvános kritikát.”²⁰ Mint lehetőséget mégsem zárhatjuk ki, hogy esetleg a házigazdája tollhibáira felhívta a figyelmét. (Szontagh Páltól is ezt fogadta el csupán.)

Néhány adat még a nevelőről, mely kapcsolatban áll Madách Imre életútjával.

Madách Imre 1861. április elején Pestre megy az országgyűlésre, magával viszi *Az ember tragédiáját*. Távolléte alatt botránys helyzet alakul ki a nevelő körül, aki ismeretlen okból elhanyagolja munkáját, megveri a gyerekeket, és gyakorta látogatja a sztrégovai „Heks kocsmáját.” Titokban átlövegel Jelszfaluba, ahol bizonyos romantikus kalandokba bocsátkozik.

A Borsody viselkedésében beállott fordulatot Balogh Károly Huszár Anna férjhezmenetelével hozza kapcsolatba. Majthényi Anna és a tanítvány, Balogh Károly levelezése, emlékirata inkább egyfajta ellen-szenvet, mint valóságos vádak sorol fel. Szontagh Pál közlésében I. és a *Gyermekkorom emlékei* I. ismerjük azt a jelenetet, amikor Aladár Petőfi ifjú Szilvesztereként kicsavarja „a feléje suhogtatott pálcát” a nevelő kezéből, és mérgesen darabokra töri. Majthényi Anna dátum nélküli levele az eset után, de mindenképpen a III. gimnáziumi záróvizsgák előtt íródott, valószínűleg 1861. június 20-a körül. Ebben Pesten tartózkodó fiával közli szándékát: „Károlyt véle többé nem taníttatom”, „de ne hidd, hogy Aladárval jobban bánik.”²¹ Madách pesti tartózkodása alatt a nagyasszony veszi át az irányítást Sztrégován. Károlyt még a vizsgák előtt el akarja küldeni a vidékére, Károlyné Huszár Annához Pincrére. Ettől a szándékától csak a nevelő felmondása után áll el: „megváltoztattam szándékom, Károly itt marad.”²²

Míg Sztrégován a nevelő helyzete tényleg válik, Pesten a költő életének legmozgalmasabb napjait éli át. Május 28-án elmondja híres beszédét, mellyel országos elismerést vált ki. Közben gyakran beteg, „beszéd közben féltettek barátaim, hogy rosszul leszek” – írja anyjának. Szerint a levélváltás Pest és Sztrégova között. Gazdasági kérdé-

sekről Madách Károllyal, családi ügyekben anyjával és Huszár Annával folytat levelezést. Anyja unszolására Borsodynak is ír, erre utal Majthényi Anna: „Te kedves Emim, jól megírtad egyszer neki, de mi haszna, mást okoz vétkesnek.”²³

Anyja vádakkal terhes levelét június 20. körül kapja meg. Június 30. és július 3. között „négy napra” hazautazik. Ennek feltehetően egyik oka a nevelő körül kialakult helyzet rendezése. Megérkezésekor vidám társaság fogadja, Gácsról gróf Forgách József, Herkovics Sándor, a gácsói főszolgabíró hivatal adjunktusa, Veres Gyula és Sréter Miklós. Így valójában nem sokat foglalkozhatott családi ügyekkel. A négy nap alatt megpecsétel dőtt Borsody sorsa. A nagyasszony kitarított elhatározása mellett: „itt semmi esetre sem maradhat” (ti. Borsody). A döntés véglegességére utal: „amíg tanító nincs, arra kértem Emitt, egy francia fiút fogadjon fel a gyerekek mellé” – írja Huszár Annának.

A költő rokonszenvét a történetek sem változtatják meg. Nem ismerjük a vitát, ami Borsody sorsa körül kialakult, de az biztos, hogy „Madách nehezen vált meg a nevelőtől”, és később is elismerően nyilatkozott róla. Anyja határozott kérésére kénytelen engedni, de úgy, hogy egyben a nevelő régi vágyát is teljesíti. Június 4-én magával viszi, hogy tanári állást keressen neki „Pesten vagy Budán”. Ez azonban nem sikerült. Hogy mikor tért vissza Sztrégovára, nem tudjuk, de a III. osztály záróvizsgája után a fiúkkal együtt „leruccannak Pestre”, ahol Madách Imre társaságában két napot töltöttek együtt. Dereglyével keltek át a budai oldalról a Margitszigetre, a Hajógyárat is meglátogatták. Innen augusztus 6-án jöttek haza, Horpács, Csalomja és Csesztve érintésével.²⁴

A források ellentmondanak a nevelő Sztrégováról történő távozását illetően. Így az a nap, amikor „hat hosszú év után” kigördült a szekér a nevelő holmijával, nem azonos az augusztusi kirándulás befejezésével. Miután állást nem sikerült szereznie, visszatért Sztrégovára.

Károly és Aladár a nyári szünidőt rendszerint Pincen, Károlyi Miksáéknál töltötte. Augusztus 7-én még csak arra utal Károly, hogy készülnek Pincrére, szeptember 5-én Majthényi Anna levelében köszöni a

„gyengéd bánásmódot”, melyben a „fiúcskák részesülnek”. De már szeptember 28-án Károly és Aladár Sztregován van.²⁵

Borsody ezalatt állást keres, a fiúk Pincre utazása után felmegy Pestre Madách Imrével együtt (augusztus 12-én). Innen azonban még egyszer visszatér, ugyanis szeptember 5-én Majthényi Anna leveléből tudjuk, „Borsody beteg, ma is patikába küld”,²⁶ de szeptember 28-án is még arról értesülünk, hogy „még mindig beteg.”²⁷ A púposan megrakott szekér Borsodyval szeptember 28-a és október 3. között gördült ki a sztregovai Madách-kastély udvarából. Október 3-án a fiúk már „egyedül tanulnak.” Jancsó Sándor, az új nevelő csak november 5-én érkezik.

A tanári állást valószínűleg még augusztus végén szerezte meg Huszár Anna sógora, Károlyi László, aki császári adminisztrátor volt. Szeptember 5-én erről már értesülhetett Majthényi Anna, mert új tanító érkezésére készíti fel a fiúk ruhatárát. A csei gimnáziumi állást csak október elsején foglalhatta el, így betegeskedésére való tekintettel még megtarték szeptemberben Sztregován.

Madách Imre számára ezek a beérkezés, siker régen várt napjai. Megkapja Arany János elismerő levelét szeptember 17-én. A levél kézre kerül, van akinek idéz belőle, többeknek személyesen felolvasta, pl. Henrici Ágostnak. Bejárja néhány hét alatt szeptember 17. és október 3. között Szentiványi Bogomér, Sréter Miklós, Lutter János, Madách Károly, Matolcsy György otthonát. A gyerekeket is magával viszi.

Hogy tudott-e a Tragédia sikeréről a nevelő, erre csak következtethetünk. Mivel Madách rokonszenvét még Sztregováról történt eltávozása után sem vesztette el, s mert tanítványával, Balogh Károllyal még évekig levelezett, feltehetően, hogy értesült a házigazda nem mindennapi sikeréről.

A családi levelezésben még hosszú ideig visszatér a „Domine moderator” alakja: „Mindennap áldom kedves sógorodat, ki ily rövid idő alatt megszabadított Borsodytól” – írja Majthényi Anna. Szerintnek fel az elmarasztaló célzások „Borsody a zsidót (Heks) és Henricit (a papot) is tanította” (feltehetően inni). „Eltávozása után minden kocsmában megállt.” Máskor az elismerés, ragaszkodás is helyet kap:

„Borsodynak is fogok írni, mivel azt elmenetelekor megígértem.” Érdekes, hogy az elüldözött tanár és volt tanítványa között 1863-ig levelezés is folyt.²⁸

Sajátos egybevetésre ad alkalmat egy csei diák visszaemlékezése²⁹ az akkor már 60-as éveit járó tanárra. A „komoly, nyugodt tanár szép eladásaira” gondol vissza, melyet „irodalmi és pszichológiai” témákban tartott. A 48-as honvédelem avatásán László mondta az ünnepi beszédet, mivel a szabadságharc alatt honvédtiszt volt. Hazafias érzületéről Sztregován is értesültünk. Balogh Károly visszaemlékezésében szerepel, hogy Tompa Mihály *A gólyához* írott versét megtanította a gyerekeknek, abban a hibás változatban, melyet Madách Imre jegyzett le.³⁰

Későbbi pályája igazolja Madách véleményét. Borsody Miklós átlagon felüli, mivelt ember volt. A Madách-kutatás számára nagy veszteség, hogy nem volt alkalma az életrajzírókkal találkozni, és mindazokat az információkat továbbadni, amit hat év alatt Madách Imre közvetlen környezetében tapasztalt. Ámbár meglehetősen, hogy ha megéri az első Madách-kutatók látogatását, akkor sem mutatkozik olyan közlékenynek, mint a barátok, családtagok. Nem lehet véletlen, hogy Szinyeyi lexikonában jókoráig lyuk tátong az életrajzában: éppen a sztregovai évek. Mint ahogy egykori tanítványa is bizonytalan a Harsányihoz írt levelében. Úgy látszik, tanítványai körében még csak nem is utalt rá, hogy bármilyen módon kapcsolatban állt Madáchcsal. S ha egy agglegény tanár élete vége felé sem mutatkozik közlékenynek tanítványjaival szemben, akkor jogos a gyanú: föltehetően mások sem jártak volna sikerrel. László halt meg 1885-ben.

A második sztregovai korszakból két tanítót ábrázoló karikatúra maradt fenn. 1861. november 5-én Jancsó Sándor veszi át a fiúk nevelését. *A szerelmes tanító* és a *Tanító* című képeken egyiküket figurázza ki. Mindkét tanítóról van leírás. Jancsó magas, széke, 21 éves, Borsody 32 év körüli alacsony, köpcös, tipegve jár. Haját simára fésüli, bajuszt hord, szokatlanul rendszeresen öltözik. Jancsó Sándor személyiségét Balogh Károly szívélyesebb vonásokkal rajzolta meg. A kedélyes, naív fiatalember (21 éves) tanítványjaival kevésbé bánt szigorúan. Madách egy esetben meg is jegyezte: „majd a végén csattan az ostor.”

Kezdetben inkább a szigorú „filozófus nevelés” érdemeit méltatta. Később „bizalmába fogadta” és megkedvelte a vidám kedélyű verselget tanítót. (Szinnyei szerint több verse is megjelent a korabeli lapokban, amelyek a halála után önálló könyvben is napvilágot láttak.³¹) Balogh Károly emlékezete szerint Madách a *Tündéralom* töredékét Jancsó szobájában olvasta fel Balogh Károlynak és Madách Aladárnak.

A két rajz a *Jelenetek egy házasságból* című képsorozathoz tartozik. Ezeket a karikatúrákat Huszár Anna jelenlétével hoztuk kapcsolatba, ezért az 50-es évek második felében, de 1858 előtt keletkeztek. Így feltehetően a tréfás rajzok modellje Borsody Miklós lehetett.

Balogh Károly *Gyermekkorom emlékei* című írásában hivatkozik arra, hogy „elveszi a sárguló lapokat” – Madách Imre rajzait – és felidéz az emlékeket. Olyan anekdotákat mond el, melyek megfogalmazásában a költő maga is részt vett. Így a képek és a hozzájuk fűződő történetek részei Madách Imre életének.

A költő környezetének fontossági sorrendbe nem rakható, de jelentős alakjairól kívántunk szólni, azzal a szándékkal, hogy a sztregovai alkotóműhely horizontját szélesítve újabb mozaikkal gazdagodjon Madách Imre életrajzi krónikája.

EGY KÉPREJTVÉNY PISZKOZATA ÉS TISZTÁZATA

Madách Imre rajzai között sajátos helyet foglal el egy levél, amely a képrejtvény „nyelvén” íródott. Címzettje Veres Pálné, akivel nemcsak a feladó volt jó viszonyban. (Ezt a kapcsolatot csak Madách élete végén árnyékolta be *A n r l, különösen esztétikai szempontból* című akadémiai székfoglaló, amely olyannyira felháborította Veres Pálnét, hogy paradox módon ez a beszéd [amelyet betegsége miatt már nem tudott Madách Imre elmondani, de amely még életében nyomtatásban megjelent] adott döntő indítást a magyar nem mozgalomnak.) Mikszáth Kálmán, a levél megfejtője és első publikálója is gyakori vendég volt a Vanyarcon élő Veres családnál. Talált is ott több Madách Imre-kéziratot, érdekességét azonban éppen ez a szokatlan formában írt levél keltette fel.

Magát a levelet *Scarron* név alatt tette közzé Mikszáth a *Pesti Hírlapban*, majd a következő számban közölte a megfejtését: „Sietek Nagysádhhoz Heine verseit ezennel szállítani, kívánom, hogy oly mértékben megfeleljenek várakozásának, mint nekem kedvenceim. A Heine második kötete Szilárd kisasszonynak nem való olvasmány. Míg személyesen tisztelkedhetem, hódolattal maradok alázatos szolgája Madách Imre, A. Sztregován.”¹

Néhány évtizeddel később Veres Pálné lánya, Rudnay Józsefné Veres Szilárda és Szigethy Gyuláné ismét közzétették a képes levelet.²

Eltelt újabb néhány évtized, s Halász Gábor megjelentette a *Madách Imre összes műveinek* munkát. Abban ismét megtaláljuk a levél hasonmását ill. Mikszáth megfejtését.³ Csakhogy ez a kép már egyáltalán nem azonos a korábban két ízben is közzétett változattal! Ami rögtön szembeüt: a korábbi közlés kidolgozottabb, Halász Gáboré elnagyoltabb, vázaltszerűbb. Elméletileg persze fennáll a lehetőség: talán nem is Madách, hanem a kéziratot publikálásra elkészítő buzgalma a ludas ebben. Elvégre a korabeli megítélés szerint egyáltalán nem számított súlyos vétségnek, ha mondjuk egy szerkesztő itt-ott belejavított a közölt cikkbe, vagy akár elbeszélésbe, stb., versbe. (Kevesen em-

lékeznek rá, hogy pl. Kazinczy, nem sokkal Csokonai halála után nemcsak szorgalmazta a barátjának vallott pályatárs m veinek megjelentetését, de egyúttal azt is javasolta, hogy bizonyos m veit vagy hagyják el, vagy „Megtagadott munkák” címen a kötet végére tegyék. Madách verseit is „stilizálta” Gyulai Pál, mielőtt közzétette volna.) Azt, hogy mégsem ez történhetett, a körülmények s a kisebb-nagyobb eltérések mérlegelése után állíthatjuk.

Ami a körülményeket illeti, más kéziratoss forrás állhatott a Veres család rendelkezésére, mint amit Halász Gábor használt. Utóbbit szerencsére ma is megtaláljuk. Halász közlésének eredeti kézírata az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában van⁴ egy olyan borítékban, amely Madách többi rajzát is (bár nem mindet) tartalmazza. Csakhogy ez a gy jtemény ismereteink szerint a Lisznyai-hagyatékából került az OSZK-ba, így tehát az abban található rajz valószínűleg sohasem volt Veres Pálnénál. A Veres Pálné tulajdonában lévő változat viszont nem került közgy jteménybe, s minden jel szerint sok más Madách kézirattal együtt megsemmisült, amikor a váchartyáni kastélyt (ahol Veres Szilárda élt) 1945-ben kifosztották (Csernovics György úr szíves közlése).

A körülmények tehát azt valószínűsítik, hogy az egyik rajz piszkozat volt, így a többi rajzzal együtt Madách kéziratok között maradt, míg a másik a levélként elküldött tisztázat lehetett.

A rajzok egybevetése is meger sít, hogy maga Madách készítette el két változatban a levelét; a változtatások túl merészek ahhoz, hogy gondos, bár illetéktelen kéztől származó újrajzolásnak véljük a korai közléseket. Három komoly változtatásra is felfigyelhetünk. Az egyik grammatikai természetű: fölcserélődött két kép. Míg a piszkozat grammatikája szerint a megfejtés így kezdődik: „Sietek Heine verseit Nagysádhhoz ezennel szállítani”, addig a tisztázat szerint: „Sietek Nagysádhhoz Heine verseit ezennel szállítani.” A másik eltérés a „kedvenceim” szó első szótagja. A piszkozaton a hét napjainak felsorolását találjuk, megjelölve a „kedd”-et. A tisztázat egy kalendáriumot mutat, „1857. aug. 3. kedd” felirattal. Ez is túl jelentős (és a konkrét dátum miatt merész) változtatás ahhoz, hogy idegen kéznek tulajdonítsuk. Végül a harmadik, hogy a tisztázat végén a feladás helye, Alsósztregova is je-

lölve van, míg a piszkozati példányról ez hiányzik. (Érdekes, hogy sem Halász Gábornak, sem később a gy jtemény olvasóinak nem tűnt fel az egymás után közölt kép és megfejtés inkonzisztenciája.)

Van azonban ennek a rajzos rejtvénynek egy olyan érdekessége, amely elkerülte Mikszáth figyelmét, s úgy látszik, hogy a későbbi kutatóknak sem szűrt szemet. A tisztázaton látható kalendárium hamis! Ennek belátásához nem feltétlenül szükséges a korabeli kalendáriumot felütnünk, elég ha egy megfelelő, a múlt század napjait is pontosan számító öröknaptárral rendelkezünk. (Mivel a Gergely-féle naptárt csak kevesen ismerik [sokan – s ebben közoktatásunk is vétkes – igen tévesen úgy vélik, hogy abban minden negyedik év szökőév], az egyszerű számolás éppen múlt századi eseményeknél félrevezető lehet. Ne feledjük: a századfordulók nem szökőévek, kivéve a 400 éves fordulókat [tehát 1600 és 2000 szökőévek, de 1700, 1800, 1900 nem azok!]) Mit mutat tehát a korabeli kalendárium? Természetesen azt, hogy 1857. aug. 3-a hétfő volt! Miért írt, pontosabban rajzolt Madách mégis keddi napot mutató kalendáriumot? Miért nem 1857. aug. 4-ét mutat az a kalendárium, amelyen a „kedd” szó áll? Nos, ez már alighanem a rejtvényen belüli rejtvény. Madách könnyűszerrel megtehetette volna, hogy a levélírást megelőző vagy követően keddek utánaszámol, s annak megfelelő dátumot ír. Ebben az esetben persze az egész kalendáriumnak nem volna jelentősége: csupán egy szótag, a „ked” volna a levél megfejtése szempontjából érdekes. Így azonban másként kell vélekednünk a hamis kalendáriumról.

Ne feledjük, hogy Madách nyilván közeli időpontot adott meg, s mert a levelek megyén belüli továbbítása akkoriban igen gyorsan történt, így Veres Pálnénak nagyon is szemet szúrhatott az, ami fölött a későbbi olvasó már átsiklott, vagyis, hogy aug. 3-a hétfő volt. S mivel maga a levél amúgy is rejtvény volt, így Madách joggal számíthatott arra, hogy a megfejtési próbálkozások során észre veszi majd a címzett, hogy a dátum nem lehet valóságos.

Mi lehet akkor mégis az értelme? Nos, ennek a számos részletében csak mérsékelten szellemes, sokhelyütt inkább értelt rejtvénylevelnek ez az egyetlen igazán szellemes része! Madách ugyanis nyilván keltezni kívánta levelét. Ehhez azonban alkalmas képi környezetet ta-

lálni, vagyis képszerűen kódolni az évet, hónapot, napot egyáltalán nem könnyű. Azt a triviális lehetőséget, amely mindannyiunk fejében elszörmegfordul, hogy tudniillik a keletkezés helyének, Alsósztrégovának a képi megfelelője után egy alkalmas napot mutató kalendárium álljon, nyilván Madách is elvetette, hiszen ezzel a rejtvénytípus segítségnek még a látszata is megszűnt volna. Ám ha a kalendárium nem a keletkezés helyén, hanem másutt szerepel, úgy a rejtvényjelleg megmarad. Csakhogy ebben az esetben, ha egy szótagot helyettesít a kalendárium, a címzett a kódolás folyamatában nem feltétlenül fogja azt kétségtelenül megérteni (s főképp nem ebben az esetben, amikor a jel egyik értelme a tárgynyelv szintjén van, másik értelme metanyelvi közlés, amelynek tárgya magának a levélnek egy jellegzetessége: megírásának időpontja), hanem a folyamatosan kódolja a közleményt. De még ha fel is merül a címzettben az időpont túlzott közelsége miatt az a lehetőség, hogy keletkezéssel áll szemben, a dátumot kénytelen esetlegesnek tekinteni, hiszen nyilvánvalóan csak a „ked” szótag miatt esett egy meghatározott napra a kódoló választása. Ha szabad így fogalmaznunk: csakis egy szándékolt hiba teheti egyértelművé a jel kétértelműségét, azt, hogy a kalendárium kétféleképpen dekódolandó: „ked” szótagként és a levél keletkezéseként.

Szűkebb baráti körén belül Madách valószínűleg gyakran élt a levéljellegű közlés tréfás-humoros válfajaival. Sajnos ilyen jellegű írásai (s általában: levelei) többségükben elvesztek vagy lappanganak. Ma már nincs meg az a tréfás szüreti meghívó sem, amelyet komájának, a Nőgrádszakai Veres Gyulának küldött el, bár annak legalább a szövegét ismerjük.⁵ A tréfálkozó, derűs, olykor játékos Madáchot néhány személyéhez kapcsolódó anekdotán kívül leginkább rajzain keresztül képzelhetjük magunk elé.

KI KICSODA MADÁCH RAJZAIN?

Míg írott műveit rendszerint magányosan, élete vége felé egyre inkább a sztrégovai kastély *Löwengruben*nak nevezett „dolgozó” (s egyúttal alkalmi háló-) szobájában alkotta Madách, s csak a részleteiben vagy egészében elkészült művet olvasta fel olykor mások jelenlétében, addig a rajzok általában a „nyilvánosság” előtt születtek. Unokaöccse, ifj. Balogh Károly legalábbis úgy emlékszik vissza emlékirataiban, hogy maguk is (már tíz a családtagok, főképp a két fiú, Madách Aladár, s unokatestvére, ifj. Balogh Károly) jelen voltak a rajzok születésénél.

A rajzokat olykor maga Madách látta elő címmel. Ritkábban Madách Aladár adott nekik címet utólag. Ennél gyakoribb, hogy a rajzokon látható személyek nevét közli valamilyen formában; olykor az alak mellé írva, máskor a rajz hátoldalán. Ma sincs ennél több támpontunk; ahol Madách Aladár is tanácstalan volt, ott a későbbi Madách-kutatók is bizonytalanok. Érdeemes megismerkednünk az ábrázolt személyekkel.

SERVUS COLLEGA

Itt a cím Madách Imrétől származik ugyan, ámde a két ábrázolt személy mellé már Madách Aladár írta a nevüket: Henrici Ágostont és Divald Gusztávot ábrázolja a rajz.

Henrici Ágoston sajátkezű önéletrajza szerint 1825. okt. 20-án született Nécspálon.¹ Apja, Henrici Mihály is evangélikus lelkész volt; mint szlovák nyelven írt elbeszélések szerzője, neve szerepel Rízner bibliográfiájában. Tanulmányai elvégzése közben a szabadságharcban is résztvett, bár ennek részleteiről nem tudunk többet, mint amennyit Harsányi *Zsolt Ember küzdj!...* című regényében fiának, Henriczy Bélának a közlése nyomán leírt. 1852-ben szentelték fel, s rögtön ezután, júniusban Alsósztrégován találjuk, mint evangélikus lelkészt. Ötvenhat

évvel később vonult nyugalomba, majd élete utolsó esztendejét fiánál, Poltáron töltötte; ott is halt meg 1909-ben.

Palágyi Menyhért különbségét hangsúlyozta: „Nyár idején üres b - rönddel és egy pár korcsolyával jött Sztregovára. Igen élénk vérmérséklet, zömök, kövér, de mozgékony ember; már fiatal korában kopasz, hátul azonban haját megnöveszti és elre fésüli. Testessége dacára ügyes táncos, és lejtés közben megesik, hogy elre fésült haja hátrahullva lengedez, ami derék látványt nyújt. Némileg pályatévészembernek mondható, mert határozott színész tehetség.” Érdekes módon Balogh Károly is azt írja emlékirataiban, hogy szeretett korcsolyázni, szemben a katolikus pappal, aki a téli sportok közül inkább a szánkózást kedvelte. Olvasottságát, műveltségét minden életrajzíró hangsúlyozza, s az is bizonyos, hogy azon kevesek egyike, akik Madách közvetlen környezetében tartózkodtak fenn írásakor, s akivel a művészei részleteit meg tudta beszélni. Igen későn, 47 éves korában (tehát már Madách halála után) nősült; állítólag maguk a sztregovai hívek is méltatlankodtak, hiszen – úgymond – ugyan mi különbözteti meg lelkészüket a katolikus paptól, ha egyszer is cölibátusban él!

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Madách ábrázolását egybevetethetjük egy kései fényképpel, amely a Nógrádi Történeti Múzeumban található.

A katolikus papról már jóval kevesebb információval rendelkezünk, az elzártnak, Gaál Ignácnak az áthelyezése után került Alsósztrégovára, 1853-ban vagy 54-ben. Már külső megjelenésében is ellentéte Henricinek: magas, szikár, szigorú arcú. Szigorúsága azonban csak vallási kérdésekben mutatkozik meg. Amikor Kisfalun a molnár karját leszakítja a malomkerék, egy rozettába helyezi azt, és a temetben eltemeti. Ugyanakkor társaságban Henricinél közvetlenebb, humort, élceket kedvel emberként jellemzik t. S ha már adatokkal nem rendelkezünk róla, álljon itt Balogh Károly emlékirataiból egy jellemző részlet: „Nagybátyám, Madách Imre törökös szállal nyakán, bojtos fezzel a fején, prémes bekecsben; jobbján Anna névérem. Alig látszik ki a csípőszélén a kipirult vidám arc a bodros capuchonból; az elül ülésen mi ketten Aladárral, egy kamcsatkai utazásra kikészítve. Divald Gusztáv papunk a hátsó bakülésen helyezkedett el, fülig behúzott sap-

kával fején. Szájában réztrombita – az agaraszatok idejéből –, melyből tüdejének egész erejével fújja a postadalt. S ha megunta így fújni pusztaszájjal, komikusan torzult arccal – nagy mestere ennek. Nagy erre a derűltség, nevetés – kontrázik neki az egész társaság.”

Kettejük kapcsolatáról nem sokat tudunk. Balogh Károly azonban emlékszik rá, hogy gyakorta meglátogatták Madách Imrét, s ilyenkor a költő egy-egy izgalmas teológiai kérdés felvetésével élénk vitára készítette őket. Valószínű, hogy fennvének teológiai jellegű részletei nem kis mértékben e vitákból, azok eredményéből vagy éppen eredménytelenségéből születtek.

MATOLCSY GYÖRGY

Fennvének életrajzi adatait neki sem ismerjük, hiszen Madách sok más barátjához hasonlóan is agglégény volt. Állítólag Bécsben volt orvostanhallgató, de e pályát abbahagyta, majd a Magyar Kurir segédszerkesztője lett.² A 40-es, 50-es években a csesztvei birtokot igazgatta, s ilyenformán Madách szűkebb környezetéhez tartozott 1844 végétől 1853-ig. 1847. január 28-án Szontagh Pál is Csesztvén tartózkodott, s hármassal költői versenyt rendeztek; Madách a *Szegénydal* című versét írta, míg Matolcsy a *Szerény szózata egy szegény legénynek* címet adta a versének; úgy látszik, nem is maradt fenn más műve, csak ez.

Később, amikor Madách Imre Sztregovára költözött, Madách Károly pedig Csesztvére, ahol személyesen irányította a gazdaságot, Matolcsy Nagycsalomjára ment át, s az ottani birtokintézője lett (a nagycsalomjai birtokrész is, hasonlóan a csesztveiekhez, Majthényi Anna révén szállt a Madách családra). De valószínűleg nem onnan származott, s talán nem is ott halt meg (Balogh Károly szerint élete végén Majthényi Anna szülőfalujában, Meznyáradon élt); legalábbis e sorok írójának a csalomjai temető egyikében sem sikerült a sírját megtalálnia, s t, a család neve is ismeretlen volt, mind a temető látogatói sebb hölgyek, mind a kocsmát látogatói sebb urak elmentek.

Balogh Károly visszaemlékezése szerint Madách Imrével gyakorta megfordultak csalomjai parasztházában, de Matolcsy is gyakori vendég volt Sztregován.

Madách két rajzon is megörökítette t. Az egyiknek Balogh Károly a „Cour ass” címet adta, talán nem is alaptalanul. Madách Aladár viszont ezt írta a rajz hátoldalára: „Matolcsi szívét hozza Ité Ninának.” A szokásos kártyánál is kisebb (inkább névjegykártya méret) rajz láttán, amelyre ráadásul a piros papírból kivágott szív külön lett felragasztva, jogosnak kell tartanunk a „k r ás” értelmezést, de maga Balogh Károly is utal rá, hogy a rajz Ité Ninával is összefügg. Mint írja: „Madách humora t tette meg Nina udvarlójává, erre aztán sziporkáztak asztal felett az incselked élc ártatlan röppenty i, s az érdekelt felek maguk mulattak legjobban a megértett tréfán.”

ITÉ NINA

Francia származású volt, de állítólag Lembergben született. Apja katonatiszt volt, akinek halála után n vérével Magyarországra kerültek. Ité Nina el bb egy váci orvosnál lakott, majd Keszegen, Huszár József és Madách Mária lányának, Huszár Annának a nevel n jeként. 1849-ben került Alsósztrégovára, ideiglenes jelleggel. Madách Mária és családja távollétében a kis Balogh Károlyra is neki kellett vigyáznia. A szül k soha nem tértek vissza (1849. aug. 15-én vagy 16-án út közben meggyilkolták mindannyiukat Maroszlata közelében), s Ité Nina, most már mint id. Madách Imrené társalkodón je, ott maradt Alsósztrégován. De nem örökre; élete vége felé Balogh Károly vette t magához.

Mivel sohasem ment férjhez, róla sincs túl sok adatunk, bár történetesen fennmaradt egy fényképe. S mára már legalább a halotti anyakönyvben sikerült t fellelni. Ité Anna magánzó hajadon 1884. febr. 20-án, 76 éves korában végelgyengülésben halt meg Budapesten, a Terézvárosban. Bár a halotti anyakönyv tápiószentgyörgyi származásúnak írja, a vonatkozó kereszteleési anyakönyvben nem található. Lehetséges tehát, hogy valóban Lembergben született. A magyar nyelvet sohasem sajátította el egészen; sajátos nyelvhasználatáról fennmaradt néhány anekdota. Voltaképpen a család házvezet n je is volt Alsósztrégován. Különösen értett az ürmös bor elkészítéséhez; ez szüret idején mindenkor az feladata volt.

t is két rajzon láthatjuk viszont. Az egyiknek maga Madách adott hosszú címet: *Ité Nina kísasszonyt a dubravai majálison borral kínálják* Balról Sréter Miklós, jobbról Matolcsy György kínálja borral a hölgyet. Ez már Madách Aladár megjegyzése, mint ahogy az is, hogy a rajz 1860 körül keletkezhetett. Dubrava egyébként nincs messze Sztrégovától, s ott is volt Madách-birtok; a dubravai vetésforgó tervét Madách gazdasági tárgyú rajzai között találjuk.

A másik rajz *Imre napi köszöntés az oroslánbarlangban* címen vált ismertté; a kép alá utóbb Madách Aladár írta a személyek neveit. Eszerint balról jobbra haladva Aladárt látjuk, majd egy cselédet, aki Madách Árát tartja a karján, ket Balogh Károly követi, majd ismét egy cseléd, s leghátul Ité Nina. Az ül alak Madách, mellette kutyája, Dzsokó. A jelenet egy Imre napi köszönt megörökítése. De melyik évb l? A szerepl k korából és bizonyos családtagok hiányából következtethetünk arra, hogy válása után, de 1855 el tt készült. Ugyanis Huszár Anna, aki 1855 nyarán tért vissza Sztrégovára, nincs a képen. Anna közvetlen családtag, a levelezések és emlékiratok szerint Madách Imre legközvetlenebb környezetéhez tartozott. Majthényi Anna sem szerepel a családi jeleneten, de ez nem meghatározó, mivel feltehetően tiszteletb l, anyját egyetlen karikatúrán sem ábrázolja. Viszont anyja iránti tiszteletnek tulajdonítható a sztrégovai katolikus templom egyik mellékoltárán lev Szent Anna kép megfestése illetve restaurálása. (Erre az olajképekr l írott fejezetben még visszatérünk.) Az el térben ül pipázó férfialak rajzos megformálása emlékeztet Jankó János egyik karikatúrájára. Ha valóban az Imre-nap adott okot a látogatásra, úgy Huszár Anna hiányán kívül még egy szempont határozottan a rajz 1854. nov. 5. körüli keletkezése mellett szól, hiszen az 1853. ápr. 2-án született Madách Ára (Borbála) az ábrázolás alapján inkább másfél évesnek látszik, mintsem egy-két évvel id sebbnek.

SRÉTER MIKLÓS

Madách közeli baráti köréhez tartozott, a szó lélektani és földrajzi értelmében egyaránt. Fels sztrégován élt (bár életének egy bizonyos id -

szakában állítólag Madách látta vendégül a régi sztregovai kastély egyik szobájában), hosszú ideig agglegény életet. Mint majd' minden nógrádi nemes, is költ volt; igen rossz verseib l egy Madách Imrének szóló töredéket Balogh Károly lejegyzésében ismerünk:

*Veres tornyú kastély itt ha látlak,
A világot felejttem és bajomat,
Fellelem barátomat.*

Alakját nemcsak az *Ité Nina kisasszonyt a dubravai majálison borral kínálják* baloldali mellékfigurájában örökítette meg Madách. Unokaöccse még ismert egy másik rajzot is, amelyet így jellemez: „Torzonborz hajú, szakállú bácsi ül nyakig a fürd kádban, térdei magasan felhúzva kiemelkednek a vízb l; kezei szétterpesztett ujjakkal a leveg ben. Aláírás: nem szeretem azt az átkozott mosakodást! (A kép a leírás alapján megegyezik egy, a Madách-irodalomban ismert anekdotával.) Ez szandai Sréter Miklós. Az amolyan falusi f zfaetának eredeti typusa. Aki, mint nagybátyám megjegyezte róla, id r l id re a padlásra jár, hogy megéneklésre való tárgyakat keressen.”

tehát a Madách környezetében él különcöknek abba a népesebb táborába tartozott (Matolcsyval, Lutter Jánossal, Szentiványi Bogomér-ral, Henrici Ágostonnal, Divald Gusztávval, Bory Lászlóval, Forgách Jen vel), akiket talán csak szerény tehetségük különböztetett meg a sikeresebb különcökt l: Szontagh Páltól, Lisznyai Kálmántól.

BÓDI FERENC

Katolikus pap volt Alsósztrégován 1837 és 1850 között, legalábbis anyakönyvi bejegyzések után ebben az id szakban találjuk az nevét. Ennél többet gyakorlatilag nem is tudunk róla.

WEINBERGER (SZ LL SY MANÓ)

A kép címe: *Czigány Misa a táncz leczkén*, amelyet azonban úgy lát-szik, nem Madách Imre adhatott rajzának, mert utána ezt olvashatjuk: „1860 márczius 29^{én} Veinberger tánczóráján”, alul pedig: „rajzolta Ma-dách Imre 1860 körül, az írás Károlyi Miksáné Huszár Annáé. – Ma-dách Aladár 10/X 85”.

Balogh Károly visszaemlékezéseiben leírja, hogy Weinberger (kés bb Sz ll sy) Manó losonci tánctanár volt, akit a Madách család fo-gadott fel, hogy t és Madách Aladárt vasárnaponként táncolni tanítsa. Valóban: Sz ll sy Manó néven nemcsak közismert a maga korában, de pályája végén arról is olvashatunk, hogy 1860-ban Majthényi Annától „bizonyítványt” kapott: (Madách Aladárt, Jolánt és Balogh Károlyt) „a kívánt táncdarabokba nemcsak kell képpen begyakorlá, hanem családom iránt állandó tisztelettel, társalgásban m velt modorával, egyesek iránt kell figyelmével magát annyira megkülönböztette, hogy ezáltal teljes méltánylástomat kiérdemelvén, t bármely magas rangú családhoz lélekismerettel ajánlhatom.”³

Érdekes, hogy „Czigány Misá”-ra nem utal a leírásában Balogh Ká-roly, arra viszont igen, hogy a tánctanár olykor maga vette kézbe a he-ged t. A pontos dátum gondolkodóba ejt , annál is inkább, mivel nem vasárnapra, hanem csütörtökre esett. A legkézenfekv bb, bár több hipo-tetikus elemet tartalmazó magyarázat a következ . A munkájával vél-het en szigorú terv szerint haladó Madách Imre márc. 26-án hétf n be-fejezi *Az ember tragédiája* írását. Az el zetes program szerint be *kell* fejeznie, a hónap végére ugyanis vendéget vár, akinek talán részleteket is felolvas a m véb l: az 1839. márc. 31-én keresztelt {s így vélhet en egy vagy két nappal korábban [édesanyjának egy korabeli Biblia utolsó lapjára írt feljegyzése szerint márc. 30-án (Matzon Frigyesné Balogh Anna tulajdonában)] született} unokahúgát, Károlyi Miksáné Huszár Annát, akinek születésnapját Sztregován fogják megünnepelni. A különleges alkalom miatt esik a táncóra is a szokásos vasárnap helyett másik napra. A kép eredetileg nyilván Huszár Anna tulajdonában volt, ezért származik t le az els megjegyzés. De vélhet en is utólag írta rá a dátumot. Honnan emlékezhetett mégis pontosan? A legéssze-

rbbnek látszó magyarázat az, hogy a születésnapjára (pontosabban az azt megelőző napra) idézették a táncleckét, s a kép ilyenformán születésnap ajándék volt. Az is érdekes, miért írta Madách Aladár itt is, de néhány más rajznál is az 1885. okt. 10-i dátumot a rajzra. Károlyi Miksáné Huszár Anna nem egészen egy évvel korábban halt meg, ez a rajz, néhány más rajzzal együtt unokanővére hagyatékából kerülhetett hozzá.

HUSZÁR ANNA

1839. március 31-én keresztelték Nézsán, de Keszegen született, az elzések szerint március 30-án.

Apja Huszár József alispán 1841 nyarán halt meg. Madách Imrét mélyen lesújtotta sógorának korai halála. Anyja, Madách Mária a költő lánytesetvére (nénje), első férje korai halála után férjhez ment Balogh Károlyhoz. Miután a családot ért szörnyű tragédia 1849. augusztus közepén bekövetkezett – anyját, nevelő apját és testvérét meggyilkolták –, Anna neveltetését nagyanyja, Majthényi Anna vállalta.

1851 és 55 között Pesten, előbb Széchenyi Pálné, később Pröbshl leánynevelő intézetében töltött négy évet, majd 16. születésnapja után tért vissza Alsósztyregovára.⁴

Huszár Anna megjelenésével megváltozik az élet Sztyregován. A művelt fiatal lány derék, életet hozott magával. Míg az előző évben Majthényi Anna és Ité Nina kötetlenek monoton percegése töltötte be a sztyregovai estéket, most Chopin mazurkáitól lett hangos a ház. Anna kedvéért felhangolták a zongorát. „Sokat és igen csinosan zongorázott, és lágy alt hangon dúdolt hozzá” – emlékezik vissza Balogh Károly. Több epizódot is megörökít féltestvéréről, s ezekben a visszaemlékezésekben – mint pl. a már említett szánkázási epizódban – Anna mindig ott van Imre oldalán. Úgy történik, az anya és nővér szerepét tölti be a házban. Együtt díszítik a karácsonyfát, megszerez a fiúknak tánctanárt,⁵ tanul a gyerekekkel, foglalkozik a mindig betegeskedő kis Árával. Távolléte miatt így panaszkodik Balogh Károly: „Tudod, most nagyon hiányzol, mert senki sincs, aki kikérdezné a leckét.”⁶ Madách bi-

zalmába fogadja unokahúgát, tegeződnék, a nagybácsi 32 éves, Anna 16. Losoncra, a bálba is elkíséri, oda, ahová Fráter Erzsébet kedvéért nem ment el.

Egy bájos profilkép és egy pillanatfelvétel – felülnézetből – ábrázolja a lányt „Huszár Anna, amint a légy látja a plafondról” (35. rajz). A rajzok azt a derék adják vissza, ami Madách kedélyét, alkotókedvét felfrissítette. Átjavítja a *Mária királynét*, megírja *Az első halott, Angyal és lány, Lót, Az angyal úja, A nő teremtése, Síri dal, Hit és tudás* című verseket. Úgy történik, Madách alkotói aktivitásának növekedése kapcsolatban áll Anna jelenlétével. A sztyregovai kastély talán még Madáchnál is élesebb szem megfigyelje, az ekkor még csak 8–10 éves Balogh Károly legalábbis így érzékelte.

1858-ban ment feleségül szentimrei Károlyi Miksa földbirtokoshoz, és ettől kezdve Pincen élt 1884. nov. 30-án bekövetkezett haláláig. Gyermek nem volt.

Anna abban az időben töltött be meghatározó szerepet Madách életében, amelyet az életrajzírók a legmélyebb válságkorszakként szoktak jellemezni. S mivel ez a Tragédia megírásának előző korszaka (sőt, minden valószínűség szerint az egyik változat keletkezésének ideje), feltehetően befolyásolta a művelő alkotott ideálisabb elképzeléseit. Madáchról tudjuk, kedveli az értő közönséget, szívesen olvassa fel műveit Bérczy Károly, Szontagh Pál, Pulszky Ferenc vagy Veres Pálné társaságában. Most ezt a szerepet Anna tölti be, aki „értelmének ritka fogékonyságával” úgy történik, megérti gondolatait. Így gyakran „neki olvassa fel új műveit.”

Az ötvenes évek végén az angyal motívum kezd feltűnni Madách verseiben. A bibliai arkangyal mellett az angyalné, akinek „ajkán felcsendül a dal” és „a hársfasorban összesímul az ág”, „tünde sugár szöke lányka [...] gyermekarcán a menny tükre látszik” – írja *Angyal és lány* című versében.⁷

Nővé változott angyal szerepel két egymással összefüggő rajzán is. A Daumier-féle karikatúra polgárának álmát angyal őrzi, az ébredő tegező lányka képe fogadja. Rajzon és képen – valószínűleg egyidőben – történik fel ez a motívum. A dal és nő kapcsolatát is egybeesik Huszár Anna sztyregovai tartózkodásával. Fráter Erzsébet nem zongorázott, való-

szín leg muzikális sem volt. A zene megtisztító ereje, a n és zene kapcsolata ebben a korszakban alakult ki. Érdeemes lenne nyomon követni a motívum formálódását, amíg a Tragédiában kiteljesedik. „E gyönges tisztább lelkete [...] Meghallja azt, és szívéren keresztül / Költészetté fog és dallá szűrni.”

Több fénykép és rajz maradt fenn Huszár Annáról. Egy ceruzarajz Balogh Károlytól,⁸ két fénykép férjével és annak testvérével Károlyi Lászlóval.⁹ Madách Imre két rajzot készített róla,¹⁰ mindkettő több kiadványban szerepel. De ha jobban megnézzük az imént említett rajzegyütteseket (54. és 55. rajz), úgy találjuk, hogy a negyedik rajzon szereplő hölgy hajviselete egyezik Huszár Annáéval, s a különbség mindössze annyi, hogy az előbbiek a fiatal lányt, az utóbbiak a már érett nőt ábrázolják. Ehhez mérten elég meglepő, hogy a már említett angyal-motívumos verseken kívül közvetlenül Huszár Annának szóló verset nem ismerünk. Sem Madách szerelmi költészetében nem találjuk ennek nyomát, sem az emlékkönyvebe írt *Emléklapokra* ciklusban. Meglehetősen közeli vérségi kapcsolat tudata akadályozta a költőt abban, hogy érzéseit szavakba öntse; inkább egy olyan kifejezési formát választott, amelyet „semlegesnek” vélt, bár az a kontextus, amelyben Huszár Anna arca fel-feltűnik – mélyebb lélektani elemzés nélkül is – egyértelműen tanúskodik Madách érzéseiről.

S hogy személyiségének varázsa nemcsak Madáchra volt hatással, azt sok egyéb apró jel tanúsítja; féltestvérének, Balogh Károlynak több száz (!) hozzá írt fennmaradt levele (többségük Matzson Frigyesné Balogh Anna tulajdonában), vagy például Szontagh Pál életrajza, amelyből kitűnik, hogy az agglegény barátjánál utolsó nagy szerelme volt Huszár Anna.¹¹

Férjhezmenetele után „ismét ráborul az elzárkózottság csendje” a házra. A szerző levéltárában bizonyítja, nem szakadt meg a kapcsolat. Balogh Károly, Majthényi Anna és időről időre Madách is levelet írt Károlyné Huszár Annának.¹² E leveleknek különös értéke, hogy Madách életének ezt a viszonylag eseménydús időszakát tárják elénk.

EGY TÁJRAJZ EREDETI HELYSZÍNE

Végezetül érdemes egy táj eredetijéről szólnunk (25. rajz). Miként az emberábrázolásnál, úgy a tájbrázolásnál is feltételezhetjük: az esetek egy részében a „valóság” (létező személy, létező táj) ihlette, máskor inkább más művészek alkotásai, könyvek illusztrációi szolgáltak mintául, s olykor bizonyára a képzelet szülőiteinek kell azokat tekintenünk. Ennél persze bonyolultabb esetek is előfordulhatnak; az alábbiakban egy ilyen mutatunk be példaként, ahol minden jel szerint egy létező táj egészült ki Madách fantáziájával.

A helyszín megállapításánál bizonyos mértékig a véletlennek is szerepe volt, s persze nem csekély szerep jutott egy prekoncepciónak. E sorok írója 1990 nyarán Keszihócon (Kosihovce, Dacsókeszi) és környékén járt, nem utolsósorban azért, hogy Madách három rajzához lehetséges helyszínt keressen. A prekoncepció pedig az volt, hogy a költő életében oly fontos szerepet játszó Lujzával kapcsolatban kell állnia valamelyik rajznak; Dacsó Lujza faluját vagy annak környékét föltehetően megörökítette Madách, annál is inkább, mivel Keszihóc és környéke, ahol az Ipoly völgye véget ér, egyike a legszebb honti tájaknak.

Egy táj persze ritkán tartalmaz olyan jellegzetes és maradandó vonásokat, amelyek nyomán másfél század elteltével még megnyugtatóan azonosítani lehetne a helyszínt. Itt azonban a háttérben húzódó hegyvonulat elég jellegzetes, és az eredetivel nagymértékben egyező képet mutat.

De hol is van pontosan az a hely, ahonnan a háttérben lévő hegyvonulatot, és az előtte lévő két falut így látjuk? Nos, ha Keszihócra (Kamenné Kosihy) elindulunk Szelény (Sel'any) felé, akkor kb. félúton, ott, ahol egy útelágazás Sirak (Širákov) felé vezet. A háttérben balra lévő falu Sirak, a jobbra lévő Szelény. Keszihócot, amely Szelény mögött, de még a háttérben lévő hegyvonulat előtt helyezkedik el, innen éppen nem lehet látni. A hegyvonulat legjellegzetesebb része egy kettős hegycsúcs, amelynek Mészhegy a neve, tőle balra a Bende, jobbra a K hegy található; azonosításukhoz a Keszihócon élő Zatykó István nyújtott segítséget. (A hegynevek Pesty Frigyes helységnévtárában is megtalálhatók a *Keszihóc* ill. *Felsőszelény* címszavaknál.) A háttér

olyan jól követi az „eredetit”, ami már gondolkodóba ejt : ilyen jó megfigyel lett volna Madách? Vagy netán a helyszínen készült a rajz?

Ám az el térben lévő kálváriadombot hiába keressük. Maga a lankás dombhát létezik ugyan, ilyen értelemben a táj az el térben is egyezik a rajzzal, de kálváriadombról az ott lakók közül senki sem tudott, azt tehát minden jel szerint Madách képzelte oda. Mindazonáltal a hegyvonulat pontos egyezése, és az el tte lévő két falu elhelyezkedése legendatámpontnak látszik ahhoz, hogy a helyszínt azonosítottak tekintsük.

HAT N I ARC – HAT SZERELEM?

Madách Imre hat n i arcot ábrázoló rajzánál (52. rajz) joggal feltételezhetjük, hogy létez személyek alapján készültek a portrék. Arcuk, hajviseletük ugyanis eltér , de korántsem olyan mértékben, hogy joggal gyanakodhatnánk arra: pusztán jellegzetesen eltér karaktereket kívánt szimbolikus céllal ábrázolni.

Az arcok egy fontos vonásban egyezést mutatnak egymással is, és a hat férfi arccal (51. rajz) is: valamennyien fiatalok. Ha tehát Madách hozzá közel álló hölgyeket örökített meg, úgy e jellegzetesség alapján azt kell gondolnunk, hogy szíve választottjairól van szó, máskülönben bizonyára id sebb hölgyeket is (pl. édesanyját vagy az ifjúkori levelekben s r n említett „néni”-t) megörökített volna.

Egy kézenfekv lehetőség tehát, hogy míg a hat férfiarc közeli rokonokat és pályatársakat ábrázol (ne feledjük: el bbiek közül legalábbis Madách Pál pályatárs is egyben), addig a hat n i arc ifjúkori szerelmeket örökít meg. Ifjúkoriakat, hiszen a rajzon szerepl írás alapján (Vetem április 14^{én} 845.), amely arra vall, hogy eredetileg más céllal, más írás tartójaként használhatta Madách ezt a lapot, azt kell gondolnunk, hogy a rajzok 1845-ben vagy legalábbis nem sokkal kés bb keletkezettek.

Könny helyzetben volnánk, ha Madách szerelmeir l fennmaradtak volna korabeli festmények vagy fényképek. Sajnos Fráter Erzsébetet kivéve egyikükrl sem rendelkezünk képpel. Ám a nevüket azért helylyelközzel ismerjük. Fráter Erzsébettel bezárólag éppen hatan voltak. Pontosabban: hat olyan lány nevét ismerjük, akiket a Madách-kutatás korai (házasságkötés el tti) szerelmekként tart számon. Lehet, hogy többen is voltak, de a többiek nevét nem ismerjük. Érdemes megismerkednünk velük, mint a hat n i arc lehetséges ihlet ivel, még akkor is, ha nem tudjuk pontosan: hány házasság el tti s hány azután szerelmét örökítette meg a rajzon Madách

CSERNY MÁRIA

Életrajzi adatait ma sem ismerjük; minden jel szerint Madách Imre első szerelme volt, s így kettejük kapcsolatáról szól az *Emlékezés az első szerelemre* című verse. A költő közvetlen környezetében tartózkodhatott, s így legvalószínűbben Alsósztrégován élt. Mivel a falubeliek elítéltek ismeretlen volt, így Madách életének kutatói általában azt feltételezték, hogy máshonnan kerülhetett Alsósztrégovára. Madách Annával (Imre nővére) jó viszonyban volt, két fennmaradt levélben is találunk erre utalást (Madách Anna – id. Madách Imrénéhez 2. és 3. levél. OSzK Kt. Levelestár). De maga Madách Imre is említi őket leveleiben (éppen ennek alapján feltételezhetjük, hogy a versekben csak Máriaként említett kedves azonos lehet a levelekben teljes nevén említett Cserny Máriával).

Életéről semmi biztosat nem tudunk, de az nagyon valószínű, hogy a Máriához írott versek (*Kis leány, Hódolat Máriának, A bokréta, Fehér rózsza, Első csók, Elválás, Emlékszel-e?*) címzettje volt. Nyilván az *Emléklapokra* ciklus első versének az eredetije is az emlékkönyvébe került.

Madách Imre 1843 nyarán, minden kommentár nélkül azt írta barátjának, Szontagh Pálnak, hogy „Cserny Mari nincs itt többé.”¹ Valóban, a későbbiekben semmi utalást nem találunk rá; talán férjhez mehetett.

Azt, hogy Madách élete végéig nem felejtette el őt, éppen az *Emlékezés az első szerelemre* című verse tanúsítja. Ebben utal arra, hogy valaki, akit még gyermekként ismert, majd ifjúként szeretett, mire hazatért, férjhez ment valaki máshoz. Nógrád és Hont vármegyében nem volt ritka a Cserny családnév, sőt, Cserny Mária nevű hölgyeket is igen nagy számban találunk. Mai tudásunk szerint a legvalószínűbb az, hogy a Keszegen, 1822-ben született Cserny Mária volt a költő első szerelme; ez az a hely ugyanis, ahol nővére, Madách Mária (Huszár Józsefné) lakott, s ahol gyermekkorában szülő faluján kívül talán a legtöbbet tartózkodhatott.

LÓNYAY ETELKA

Róla már többet tudunk: pesti tanulóévei alatt ismerte meg őt Madách, de egy levelének tanúsága szerint csak 1839-ben. Fivérei, Menyhért és Albert szintén a pesti egyetemen tanultak; előbbi évfolyamtársa is volt Madáchnak. Szinnyei József szerint 1824. március 3-án született Tuzséron; az igazság ezzel szemben az, hogy Nagylónyán született, ott is keresztelték (református volt) 1824. március 14-én. S hogy valójában mikor született, azt az esetben éppúgy nem tudjuk, mint ahogy másoknál sem (a korabeli keresztelési anyakönyvek a születés dátumát még nem tüntették fel).

A hagyomány szerint Madách Imre hozzá írta első verses kötetét, a *Lantvirágokat*. Ebben sok igazság lehet, bár meg kell jegyeznünk, hogy sok olyan vers is helyet kapott a kötetben, amelyet nehéz lenne Etelkával kapcsolatba hozni; pl. a *Változás* című, amelynek kezdő sorai szerint a szerelem helyszíne Madách faluja, ahol Etelka nyilván nem járt.

Annyi bizonyos, hogy Lónyay Menyhért révén ismerte meg Etelkát, akinek másik bátyja, Albert, egy kései visszaemlékezésében azt írta Palágyi Menyhértnek, hogy nem is volt komoly szerelem a tizenhét éves ifjú és tizenéves gyermeklány között. A visszaemlékezésben persze van egy kis csúsztatás: a (minden jel szerint egyoldalú) szerelem tetőfokán, 1840-ben Madách ugyan valóban tizenhét éves volt, csak hogy Etelka is tizenhat!

De talán a verseknél is többet árulnak el Madách levelei: a Menyhértnek szóló, 1840 tavasza körül írt terjedelmes levél, amelyben megvallja szerelmét (Etelkának valószínűleg sohasem vallotta meg), s egy 1840 télutóján, közvetlenül a Lónyay családnál rendezett farsangi bál után írt, szintén meglehetősen hosszú levél, amelynek nővére, Madách Mária a címzettje.²

Palágyi Menyhért egy másik tanút is idéz Lónyay Alberten kívül: Kámánházy Béla kir. táblabíró, * aki szintén tanulóévtársa volt az ifjú költőnek, s aki szerint Madách egyenesen az Etelka-szerelem miatt szakította meg pesti tanulmányait 1840 nyarán.

*Andor Csaba: *Madách egyetemi évfolyamtársai és tanárai*. In. *IV. Madách Szimpózium*. (Megjelenés alatt.)

Nehéz megmondani az ellentétes egykorú vélemények után, hogy miként, s mennyire szerette Madách Etelkát, annál is inkább, mert saját leveleinek hangvétele is röpké negyedév alatt megváltozott. Nyár közepén már Pöstyénben találjuk t, s onnan írt levelei szerint ismét bálókba jár, jól érzi magát fiatal lányok társaságában, s nem utal többé Etelkára.

Etelka egyébként 1846. aug. 6-án szül falujában férjhez ment Szirmay Ödönhöz, akir l azonban semmiféle adattal nem rendelkezünk. Több gyermeke született (Flóra, Albert), jóllehet házassága állítólag boldogtalan volt. Nem is használta egyetlen ismert írásában sem a férje nevét. Elbeszéléseket írt, festetett, majd lefordította s 1891-ben négy kötetben megjelentette édesanyja emlékiratait. 1896. aug. 11-én halt meg Újpesten. Nagylányán, a családi kriptába temették. (A kriptát az elmúlt években feldúlták, tönkretették; Etelka örökre elt nt, sok más rokonnal együtt. Egykori miniszterelnökünk, Lónyay Menyhért földi maradványai 1991 nyarán, csodával határos módon még megvoltak.)

Nyilván jónéhány festmény s tengernyi fénykép készülhetett róla életében, mára azonban legközelebbi rokonai sem tudnak egyetlen hiteles képet sem felmutatni.

DACSÓ LUJZA

Az egyik legnagyobb, legmeghatározóbb szerelem Madách életében. Nem kizárt, hogy az els beteljesedett szerelmi kapcsolat is; egy hozzá írt vers sorai mindenestre így is értelmezhet k. (A *Csak el, csak el* c. vers kéziratában található a következő sorok: „Nem volna olly türhetlen sorsom is, lány, / Ha nem mosolygtál volna rám szerelmet, / S nem ismerném a mennyek üdvösségét / Mint így hogy ismerem, elválni t - led.”³)

Már Palágyi Menyhért hosszan eltöprengett a lányhoz írt verseken, s 1892-ben elhatározta, hogy a nyomába ered. Sajnos nem találta meg t. Úgy halt meg 1924-ben Darmstadtban, hogy fogalma sem volt róla, ki volt Lujza. Harsányi Zsolt regényében szerepel el ször a családneve: a hölgy állítólag a keszihóczyi és dacsólámi Dacsó család tagja volt, s Keszihócon (Kosihovce, Dacsókeszi) élt.

Palágyi a lányhoz írt versek alapján igen logikusan úgy képzelte, hogy egy gyógyfürd helyen (Pöstyén, Trencsén–Teplic) ismerkedhettek meg a fiatalok. Madách versei elárulják, hogy a lány kezdett l fogva halálos beteg. Halála mégis váratlanul következik be. (Dr. Hazai Baláznak a lány rosszulletére utaló verssorok alapján e sorok írójának kérésére adott „diagnózisa” szerint a halál legvalószínűbb okakét reumás szívbajt feltételezhetünk.)

Madách nyolc versb l álló ciklusban emlékezett meg róla, amelynek (talán a *Lant-virágok* ellenpontjának szánta?) a *Fagy-virágok* címet adta. Harsányi szerint a Keszihóchoz közeli Nagycsalomján lév Madách-birtokok magyarázhatják a fiatalok kapcsolatát; valóban könnyű átlovagolni Csalomjáról Keszihócra (bár az igazsághoz hozzá tartozik, hogy e sorok írója csak autóval tette meg az utat).

Lujza jelent ségét nehéz túlbecsülni Madách életében; Harsányi (rokon közlés nyomán) tudni vélte, hogy els menyasszonya volt költ nek, de ett l függetlenül, maguk a versek tanúskodnak a kapcsolat komolyságáról.

Ezzel együtt a lányról semmit sem tudunk; sírja nincs meg, s t, a priobolyi evangélikus anyakönyvben sem sikerült megtalálni a nevét; nem kizárt, hogy másutt született, s talán másutt is halt meg. Másfel l: ha csak egy hajszállal is, de többet tudunk róluk, mint k sejtettek önmagukról: a legújabb kutatások fényében úgy látszik, hogy apai ágon közös st l, a II. Endre idejében élt Nyárádtól származtak mindketten.⁴

Palágyi érdeklése nem véletlenül fordult felé: felfedezte, hogy a Lujzához írt versek egyikében olyan utalás található, amelynek alapján azt kell feltételeznünk, hogy a vers több mint tíz évvel a lány halála után keletkezett. Palágyi megállapítása, ha kicsit pontatlan is, valószínűleg jórészt igaz. Pontatlan, mert hiszen Madách élete utolsó évében (néhány egészen korai vers, pl. a *Lant-virágok*ban közzétettek kivételével) gyakorlatilag minden versét újra lejegyezte, s közben (olykor nem is elhanyagolható mértékben) megváltoztatta. Mivel a Lujzához írott verseket csak e kései gy jteményb l ismerjük, így nem meglep , hogy az átdolgozott versekben kései reminiscenciákra bukkanunk. Ám, ha többször végigolvassuk mindazt, amit Madách Lujzához írt,

akkor igazat kell adnunk Palágyinak: nincs kapcsolat, mely él bb, ele-
venebb lenne a Madách versek tükrében, mint éppen a korán elvesztett
Lujzához f z d , s nem a lány, hanem Madách haláláig tartó érzelem.

Talán *Az ember tragédiája* egyik f alakja is: a zárdában él Izóra,
majd a csontváz, aki Ádám kérdésére így felel: „Én az vagyok, ki ott
lesz / Minden csókodban, minden ölelésben”, s végül a londoni szín vé-
gén az az Éva, aki átlép a sírgödör fölé. Korai halála eszménnyé
avatta t, bár a kései elemz nem szabadulhat attól az érzést l, hogy
eszményi társ lett volna Madách számára akkor is, ha életben marad.

GYÜRKY AMÁLIA

Más természet, más életút; Lujza ellentéte, kb. úgy, ahogyan Heléne el-
lentéte Konstantinápolyban úrn jének és zárdatársának, Izórának.

Losonci Gyürky Pál második feleségét l, Kapy Amáliától született,
de hogy pontosan mikor, azt nem tudjuk (Böszörményi István [Losonc]
a losonci református anyakönyv indexregisztere alapján az 1823-as évet
adta meg születési éveként). Valószínűleg kapcsolatban állt Dacsó
Lujzával; legalábbis a *Lujza leánytársához* verscímnek egy tartal-
omjegyzékben el forduló példánya mellé maga Madách írta az Amália
nevet.⁵ Eszerint hozzá szól *A „Fagyvirágok” felolvasása után* cím vers
is, több más, Amália nevét tartalmazó verssel együtt. A két szerelem
részben talán párhuzamos lehetett, bár ismerve Madáchot, aki
tudomásunk szerint sohasem keveredett olyan szerelmi kapcsolatokba,
amelyekben egyidej leg egynél több lány szerepelt volna, észszer bb (s
legalábbis a verseknek nem ellentmondó) azt feltételez-nünk, hogy talán
el bb ismerte meg Amáliát, majd kés bb Lujzát, s ekkor szakított
Amáliával, végül pedig Lujza halála után ismét „felfedezte” korábbi
kedvesét.

Mindazonáltal a bizánci színben már a kapcsolatok furcsa keveredé-
sének, transzformációjának lehetünk tanúi. A Helénének udvarló Lu-
cifer csodálatosan egyesíti magában a Gyürky Amáliának udvarló Ma-
dách, s az ugyancsak neki udvarló Szontagh vonásait. Ehhez tudnunk
kell, hogy az érintettek egyike, Szontagh Pál volt az, aki évtize-

dekkel kés bb sokat mesélt közös „szerelmeikr l” a kutatóknak, f képp
Palágyi Menyhértnek. (A szót azért kell idéz jelbe tennünk, mert egyet-
len szóba hozott hölgy sem volt Szontagh igazi szerelme – ket: Ivánka
Etelkát, Huszár Annát s másokat helyel-közzel más forrásokból
ismerjük –, s t, Szontagh – néhol önkényesnek tetsz – beállítása sze-
rint Madách is csupán flörtölt velük.) Gyürky Amáliával kapcsolatban
két történetet mesélt el Palágyinak az id s barát. Egy párbeszédüket
Madáchcsal tánc után:

„– Megszorítja-e Málka tánc közben a kezedet?

– Igen.

– No, mert az enyémet is szorongatja.”

A másik történet: „Egy alkalommal K. T...n vendégeskedve, meghál-
nak Gy...éknél és szobájuk ablaka a konyhára és éléstárra szolgál, hol a
ház kisasszonya nagyban szorgoskodik, gazdasszonykodik. A barátok
összesemosolyognak, és már tudják, hogy miért jutott nekik épp az a
szoba, ahonnan a legjobban figyelhetik a bájos leányzó rendkívüli házi
erényeit.” (Palágyi Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp.
1900. 109–110. A kipontozott részek magyarázata az, hogy Gyürky
Amália ekkor még élt.)

Minadazonáltal a hölgyek személyisége részben fölcserél dik: egé-
szen biztos, hogy (talán a haláltudat következményeként) Lujza volt
közvetlenebb, a szó szoros értelmében is odaadóbb, s Amália (Szontagh
nem éppen hízelg leírása ellenére) tartózkodóbb Madáchcsal szemben.
Mindazonáltal az eszmény, vagyis Izóra csakis Lujza lehetett. maga a
tökély; korai halála s az azt megelő z felh tlen kapcsolat kizárja, hogy
bárki is Madách számára hozzáfogható legyen.

Gyürky Amália 1846. nov. 9-én Kisterenyén ment férjhez a megye
másik politikusához, Ottlik Ákoshoz, akit l 1852-ben született egy
gyermek (Ozory [Ottlik] István; a Debreceni Kollégium tanáraként halt
meg 1913-ban). Talán mondanunk sem kell: az házassága sem sike-
rült, válással végz dött. Madách eredetileg hozzá írta a *Viszontlátás*
cím versét, amely utal is a házasság sikertelenségére. Kés bb elváltak,
majd Amália Tessedik Imre földbirtokoshoz ment feleségül. Mint
özvegy Tessedikné halt meg 1907. ápr. 3-án Fels pálfalván (Zagy-
vapálfalva).

Palágyi még látta az arcképét, utal is rá könyvében; nagy kár, hogy nem tette közzé. Alakját Harsányi örökítette meg Madáchról szóló regényében, édesanyjáról, Kapy Amáliáról Vay Sarolta (gróf Vay Sándor) írt. (Gróf Vay Sándor [=Vay Sarolata] m. v. X. 1. kötet 1. unokáknak. Bp. é. n. [1909.] 100–101.)

MATKOVICH IDA

Állítólag 1827. ápr. 13-án született, de hogy hol, azt nem tudjuk. Szüleit igen korán elveszítette (édesanyja, szemerei Matkovich Lídia gyászjelentése 1832-es keltezés, s már mint Matkovich Sándor özvegye szerepel benne), s attól kezdve nagyapja, Matkovich István septemvir nevelte t.

1843 szén Pozsonyban ismerkedtek meg a fiatalok, de kapcsolatuk igen rövidnek bizonyult. Ida esetében azzal a furcsa helyzettel állunk szemben, hogy bár Madách hozzá is írt néhány verset (*Idához I. Temp-lomban, II. Társaságban*, de említhetnénk az *Emléklapokra* ciklus megfelelő versét is, amelyeknek bizonyosan a címzettje), amelyek alapján képet alkothatunk kapcsolatukról, leveleiben sehol sem említi t. Említik azonban mások! Így pl. Lisznyai Kálmán Gyulai Pálnak küldött levelében írja, hogy Ida Madách Imrébe „torkig szerelmes.” Majd néhány hónappal később, 1844 elején Madách Anna egy édesanyjának szóló levélben azt írja: „Huszár Lajos beszéli, hogy Matkovics Ida nagyon szerelmes Emibe, és várja tét” (OSzK Kt. Levelestár: Madách Anna – id. Madách Imrééhez. 5. levél). azonban nem mozdul. Nem tudjuk, mi lehetett az oka, tény azonban, hogy Madách elhagyta azt a lányt, aki minden jel szerint szerette t.

Ida később férjhez ment egy Bereg megyei képviselőhöz, beölsei Buda Sándorhoz, akit 1 öt gyermeke született. Igen fiatalon, 1856-ban halt meg; azt sem tudjuk, hogy halálhíre eljutott-e Madáchhoz.

FRÁTER ERZSÉBET

Sokáig bihari származásúnak írták és mondták, pedig az igazság az, hogy az a Cséhtelken lévő családi birtok, amely a család si földjének számított, születésekor zálogban volt, s csak 1841-ben váltotta ki apja, Fráter József. Születésének pontos dátumát éppúgy csak találgatni lehet, miként kortársaiét. Ha abból a két hagyományból indulunk ki, amely szerint leggyakrabban a születést követő napon keresztelték a gyermekeket, másfelől a lányok esetében el szeretettel választották meg úgy a házasság időpontját, hogy az egybeessen a születésnapjal, akkor azt mondhatjuk, hogy 1827. július 20-án született a Nógrád megyei Csécsén, s mivel református plébánia közel s távol akkoriban nem volt, ezért másnap, július 21-én a sziráki evangélikus anyakönyvbe jegyezték be a nevét (természetesen azért református vallásúként tüntették fel t az anyakönyvben). Édesanyja: sarudi Battik Luca, akiről azonban nem rendelkezünk adatokkal, így azt sem tudjuk, mikor halhatott meg. Csak az látszik bizonyosnak, hogy a Losonc és Fülek közötti Kisromhánypusztáról származott, s ennek megfelelően az házasságkötése is a losonci református anyakönyvbe lett bejegyezve (Böszörményi István közlése szerint 1825-ben volt Battik Luca és Fráter József esküvője). Kevésbé közismert, de tény: Madách Imre és Fráter Erzsébet is közös st 1 erednek: II. Madách Péter nyolcad-, ill. kilencedfokú leszármazottjai mindketten.

Csécsén egyébként édesapjának fivére, Fráter Pál élt a feleségével, Platthy Klárával. Mivel gyermekük nem volt, ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az utóbbi feleségét elvesztő Fráter József helyett (nem tudjuk: időszakosan vagy huzamosabban) a nagybácsi és felesége nevelték a lányt, s így valamikor visszakerült Nógrádba.

Sokáig úgy tartották, hogy a fiatalok 1844 február végén ismerkedtek meg a losonci bálban. Az igazság az, hogy nem tudjuk, pontosan mikor és hol találkoztak először, de csaknem bizonyosan korábban, nagy valószínűséggel Balassagyarmaton, bár az sem kizárt, hogy Csécsén, az alispán házában. Akárhogy is történt, a szerelem Kubinyiné bálján vette kezdetét, mint arról Madáchnak Szontaghhoz írt levele tanúskodik.

Kapcsolatukat ma is, több szempontból is egyoldalúan látjuk. Ennek több oka is van, pl. az, hogy Fráter Erzsébetnek jó néhány Madách Imréhez írt levele fennmaradt, ezzel szemben Madách Imrének egyetlen Fráter Erzsébethez írt sorát sem ismerjük (leszámítva néhány verset, köztük olyan verses levelet, amelyet valószínűleg levélként is elküldött a költő).

1845. júli. 20-án kötnek házasságot Csécsén, de Madách Imre már elz év végén Csesztvére költözött, ahol aztán négy gyermekük született: a születése napján (1846. aug. 31.) elhunyt ifj. Madách Imre, és a költő gyermekeként ismert Aladár (1848–1908), Jolán (1851–1923 után) és Ára (1853–1914). Az utókor el szeretettel magyarázta úgy, hogy a házasság rossz el jelekkel indult, minden kívülálló borúlátóan nyilatkozott. Ebben talán sok igazság, de azért egy kis tájékozatlanság is volt. Amit a barátok, rokonok gondoltak vagy talán ki is mondtak, mára már pletykának is csak jóindulattal mondható. Egy „nyilatkozat” azonban már a házasság el tt nyilvánossá vált: a költő barát, Lisznyai Kálmán verset írt Madách házasságkötése alkalmából, s igen kedvezően nyilatkozott (Lisznyai Kálmán: *Az egy r*. Életképek 1845. II. 13–18. [1845. júli. 5.]

1852. augusztusában letartóztatják Madách Imrét, a következő év tavaszán kiengedik ugyan a börtönből, de Pestet nem hagyhatja el, még aug. 4-én is beidézik a hadbírószékre, így Ára kereszteljen sem lehet jelen; Pesten internálják. Csak augusztus 20-án tér haza, s rövidesen, szept. 26. el tt a családi osztályegyezség értelmében átköltöznek Alsósztrégovára, az új kastélyba. Mire erre sor kerül, addigra a házaspár kapcsolata végérvényesen megromlik. Egy újabb losonci bál, amelyre Madách Imre nem megy el, Fráter Erzsébet viszont Meskó Miklós kíséretében elmegy, tesz pontot, ha nem is a kapcsolat, de legalábbis a házasság végére. Fráter Erzsébet ezután Ecsédre költözik, az akkoriban ott él nagybácsihoz, majd 1854. júli. 25-én aláírják a válási egyezséget, amelynek értelmében nagyobbik leányát, Jolánt 10 éves koráig az anya nevelheti. Fráter Erzsébet megpróbálja a lehetetlent, levelet ír anyósának, aki azonban állítólag válaszra sem méltatta t. Ezután szeptember körül visszamegy Jolánért Sztrégovára, majd hazautazik Cséchtelekre. „Otthon” sem érzi jól magát huzamosabban, ezért in-

kább Nagyváradon él. 1862 november elején Madách Imre Jolán lányáért elutazik Nagyváradra. Fráter Erzsébet egyre inkább magára marad, s önpusztító életmódja következtében (amelyet minden jel szerint környezete, s t, családja is tétlenül szemlél) 1875. nov. 17-én meghal a váradai közkörházban, olyan epileptikus rohamok következtében, amelyek leírása nyomán a halál valódi okát csak találgatni lehet (egy lehetséges halálok: a delirium tremens).

Egy titokzatos ismeretlen temetési el nov. 19-én a váradolási temetőbe, akiről a *Temesi Lapok* 1875. nov. 26-i száma azt írja, hogy nem volt rokona. Sírját többször is a pusztulás fenyegette. Az 1920-as években, korabeli visszaemlékezések nyomán Perédy György nagyváradai újságíró, a Szigligeti Társaság vezetője találta meg, s hozatta rendbe a sírt, amely a fennmaradt fényképek tanúsága szerint többször is felújításra szorult. (Fejfáján már hatvan évvel ezelőt is téves dátum: 1873. szerepelt!) A nyolcvanas években ismét a megsemmisülés fenyegette nemcsak Erzsike sírját, de magát a temetőt is. Tempfli József nagyváradai megyéspüspök azonban, sok más sírral együtt az övét is megváltotta, s azóta elmondhatjuk, hogy Fráter Erzsébet földi maradványait talán valóban sikerült örök nyugalomra helyezni Nagyváradon, a Barátok Templomában.

KI KICSODA?

Ma még korai volna a két szimbolikus rajzkompozícióról véleményt formálni; a kutatás éppencsak megkezdődött, a mélyreható grafológiai elemzés pedig, amely nélkül aligha érhetünk célt, az elkövetkezendő évek, évtizedek feladata lesz. Néhány támpontot azonban, amely a további kutatásoknak irányt szabhat, a hatvanias évekkel kapcsolatban mégiscsak megfogalmazhatunk. A jobb alsó sarokban alighanem Cserny Mária-t látjuk. Az ábrázolás feltűnően fiatalnak, félig még gyermeknek mutatja t, csakúgy, mint a hozzá szóló versek. Tehát Madách első szerelme volt. Mármost, ha volt valamiféle rendszer abban, ahogyan Madách elhelyezte a hölgyeket, úgy arra kell gondolnunk, hogy időrendben haladhatott: vagy oszloponként, vagy soronként. Már az is iz-

galmas kérdés, hogy valóban a két eljárás egyikét választotta-e, s ha igen, akkor melyiket? Ennél is fontosabb lenne azonban tudnunk, hogy a további öt arc esetében ki kicsoda.

Érdeemes felfigyelnünk arra, hogy a hölgyek tekintete a jobb oldali ábrázolásokon vízszintes, a bal oldaliakon nem. A bal alsó sarokban lévő lány egyenesen az ég felé néz. Légies ábrázolása alapján (vegyük észre, hogy az arcél melletti satírozás mennyire eltér a többi arcél melletti satírozástól!) feltételezzük, hogy lehetett Lujza. Későbbi elemzéseknek kell tisztázniuk, hogy a további négy lány közül ki kinek feleltethet meg Madách életében.

MADÁCH „ÖREGKORA”

A költő könnyű szerrel megtehetné volna, hogy ifjúkori szerelmeit „megsemmisíti”. Ehhez nem kellett volna egyebet tennie, mint élete végén, verseinek kötetbe rendezése okán vagy ürügyén, szerelmi verseit némileg megrostálni. Levelei s más írásai oly keveset árulnak el szerelmeiről, hogy egy komolyabb rostálás valóban felért volna a szóban forgó személyek „megsemmisítésével”. Mégsem ezt tette, hanem (olykor talán az esztétikai mérce rovására is) megőrzött mindent és mindenkit, amit ill. akit megőrzésre érdemesnek talált.

Az „öreg” Madách ilyen értelemben konzekvens maradt fiataalkori önmagához. Hiszen ez a rajza is mutatja, hogy tisztában van azzal: (számára) (sok) minden a n k körül forog: nem véletlen az arcok körkörös elrendezése. A rajz persze éppen az állítás ellentétét mutatja: a n k forgását, körkörös elhelyezkedését valaki körül. (Ki ez a valaki? A férfi? Ádám? Nehéz a középső szimbolikus, s ennek megfelelően a körkörös elhelyezkedés, elevenebb lányokhoz mérten kidolgozottsága ellenére is sematikus férfit megnevezni.)

Az „öreg” Madách, aki már végérvényesen tisztában van azzal, hogy költés nem képzés, s akit nem a születéstől való távolság, hanem a halálhoz való közelség avat öreggé, rajzai „átdolgozására” nem áldoz időt. Egyszerűen csak megőrzte a képeket, legalábbis azokat, amelyek megőrzésre érdemeseknek talál.

MADÁCH IMRE KÉPEINEK SORSA

Madách Imre rajzainak és olajfestményeinek nagyon eltérő jellegű és funkciói miatt eltérő lett a sorsuk is. Nem is lehet egymás mellett említeni a kétféle tevékenységet: a rajzok (kivételesen vízfestmények) készítését és az olajfestést. Hiszen nemcsak technikailag különülnek el, de Madách életében is egészen más a szerepük. A rajzok sok esetben csak pillanatképek, hangulatokat rögzítik, s a legkevésbé sem az örökkévalóságnak szánt „alkotások”, míg az olajképek, már csak a felmerülő technikai nehézségek miatt is (vászon, olajfesték, keretezés, tárolás/elhelyezés) a maradandóság célzatával készült alkotások. Így van ez még akkor is, ha talán Madách számára hobbi volt mindkettő: valóban, míg írott műveiről legalább a hozzá közelállóknak időnként beszámolt, addig semmi jele annak, hogy képeit, akár olajképeit is a nagyobb nyilvánosságnak szánta volna.

A technikai különbségek a képek sorsát is megszabták: a rajzok könnyebben elkallódnak, de egyszerűbb a megőrzésük is: elég volt hozzájuk egyetlen boríték. A festmények azonban kezdettől fogva kiállított tárgyká váltak, amelyek alkalmas helyen (kastély, templom) nyertek elhelyezést.

A RAJZOK SORSA

A rajzok túlnyomó többségét ma az OSzK Kézirattárára őrzte Analekta 3847-es jelzeten. A boríték 51 rajzot tartalmaz, amelyek közül az egyik Balogh Károly névjegykártyája, így tehát a rajta lévő rajz aligha származhat Madách Imrétől.

De hogyan keletkezett a gyűjtemény? Annyi bizonyos, hogy Madách Aladár édesapja kézirati és tárgyi hagyatékát igyekezett megővni, köztük a rajzokat, olajképeket is. Nem véletlen, hogy számos rajzon az aláírással ellátott megjegyzését találjuk. Ezek arra vallanak, hogy tisztában volt vele: az utókor számára a megőrkített alakok (olykor a szituációk), ha nem is feltétlenül ismeretlenek, de egyéb ábrázolás hí-

ján azonosíthatatlanok lesznek, s így f képp a rajzokon ábrázolt személyek nevét írta rá a képekre, olykor azok hátoldalára (de sokatmondó, amikor egy-egy rajzról elárulta, hogy az a táncleckén, a dubravai majálison vagy az oroszlanbarlangban készült). Csakhogy a gy jtemény egészét mégsem édesapjától örökölte. Ezt több körülmény is meger síti.

El ször is az, hogy 1892. jan. 28-án készített egy leltárt édesapja kéziratos hagyatékáról, s abban még csak 35 rajzról tett említést.¹ Másrészt ekkor már rendelkezett olyan rajzokkal is, amelyek eredetileg unokatestvérének, Károlyi Miksáné Huszár Annának a tulajdonában voltak, s akinek 1884. nov. 30-án Pincen bekövetkezett halála után, úgy látszik, legalább néhány rajz (nyilván az akkor még él férj, Károlyi Miksa révén, aki egy kihalófélben lévő család egyik utolsó tagja volt) Sztregovára visszakerült. Ezt a *Czigány Misa a táncz leczkén* címen ismertté vált rajz tanúsítja, amelyen egy bizonyos megjegyzés után Aladár azon észrevétele következik, hogy az írás Huszár Annáé.

Mindebb l arra következtethetünk, hogy Madách Aladár a rokonok, ismer sők révén igyekezett gyarapítani a nála lévő kéziratos gy jteményt, köztük a rajzokat is. Madách Aladár 1908-ban meghalt; 1913-ban özvegye, Fekete Mária a teljes gy jteményt eladta 15.000 koronáért a Nemzeti Múzeumnak. A kéziratok a Kézirattárba (majd onnan utóbb az OSzK Kézirattárába) kerültek, míg a tárgyi hagyaték, ideértve a festményeket is, a Múzeum tulajdonában maradt.

Ám a Kézirattár leltárkönyvében 1913/40-es tételszámon részletezett kéziratos hagyatékban a rajzokat hiába keressük. Egyéb információk híján kénytelenek vagyunk azt feltételezni, hogy a rajzok Madách Aladár halála után Fekete Mária tulajdonában maradtak, esetleg más családtaghoz kerültek.

Ezek után jogos a kérdés, ha nem 1913-ban, akkor mikor és kit l kerültek a rajzok a Kézirattárba? Sajnos erre ma sem tudunk pontos választ adni. A leltárkönyvben a rajzok 1930/28-as számon szerepelnek, nagyszámú egyéb kézzel együtt, amelyeknek közös jellegzetességük, hogy Lisznai Kálmán kéziratos hagyatékát alkotják. Eladó azonban nincsen a hosszú lista elején, helyett a megfelelő rovatban a

nem különösebben informatív „raktárrendezés” megjegyzést találjuk. Ilyenformán nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a rajzok véletlenül keveredtek Lisznai kéziratai közé.

Egy jteményen kívül csak kis számban, szórványosan fordulnak el Madách rajzok. Így a Nógrádi Történeti Múzeum (Salgótarján) rendelkezik két rajzzal, a Pet fi Irodalmi Múzeumban található egy korai akvarell rövid ajánlással, hátoldalán rajzzal. Ezekon kívül szórványosan Madách kéziratok, olykor Madách tulajdonában lévő könyvek szélén fordulnak el jobbra csak díszít jelleg rajzok, kivételesen „portrék” is. (A teljesség igényével készült Andor Csaba – Leblancné Kelemen Mária: *Madách Imre kéziratai és levelezése* [katalógus]. Bp., 1993. c. kötetének függeléke, amely az azóta másolatban megtalált, *A civilizátorhoz* készült rajzon kívül minden más ismert rajzot és festményt tartalmaz.) Végül külön kell szólnunk egy bekötött mappáról, amely Madách gazdasági tárgyú jegyzeteit tartalmazza több térképmelléklettel.²

AZ OLAJKÉPEK SORSA

Madách életének korai kutatói is figyeltek az Alsósztyregován látható olajképekre és akvarellekre (utóbbiak közül Majthényi Annának az év tizenkét hónapjához készített vízfestményeit szokás megemlíteni). Pontos számokról azonban ellentmondóak voltak a vélekedések. Palágyi Menyhért még öt olajfestményt említett Madáchról szóló monográfiájában, míg Morvay Gy z nyolc olajképr l tudott, s tudomásunk szerint volt az els , aki le is írta azokat.

A rajzokkal ellentétben szinte minden festmény sorsa más volt. Kezdjük a sort egy tragikus sorsú festménypárral, amelyeket egyforma méretük és rokon témájuk miatt mindig is együvé tartozóknak tekintettek.

Madách Anna 1841 tavaszán Keszezen tartózkodott n vérénel és haldokló sógoránál, Huszár Józsefnél, ahonnan levelet írt édesanyjának, Majthényi Annának.³ Ebben két képet említett, amelyeket kés bbi leírásokkal egybevetve, megállapíthatjuk, hogy azok Madách Imré-

t l származnak. Fivérére, Madách Károlyra utalva ezt írta: „...menne ő a' két havas landschaftal Szvobodához Stáberl rámakért reájok, és adnák meg kérlek azt is az enyémbül; szeretnem nagyon Stregován a' szobámat négy képemmel felékesíteni.” A levél két szempontból is érdekes. Egyrészt azért – mint erre más összefüggésben már utaltunk –, mert ezek szerint már 1841 tavaszán készen volt az a két havas tájkép, amelyet később, Madách képeiként azonosíthatunk. Másrészt ezek szerint a nem sokkal korábban elkészült képek (amelyek e levélrészlet szerint csak ezután lesznek majd bekeretezve) a költőn vérenek, Madách Annának a tulajdonában voltak, legalábbis az elkészülte utáni időben. Madách Anna a következő év nyarán férjhez ment baráti Huszár Sándorhoz és Barátiba költözött. Nem tudjuk, magával vitte-e a két képet. Ha igen, úgy halála (1866) után kerülhetett vissza a sztregovai kastélyba, de lehetséges, hogy eleve ott hagyta azokat.

A tájképek, úgy látszik Palágyi Menyhért érdeklődését is felkeltették a későbbiekben. Ezt azonban csak közvetett forrásból tudjuk. Morvay György egyik Madách Aladárhoz írt levelében, rosszul sikerült fotókra hivatkozva, Madách Imre festményeinek elküldését kérte. Madách Aladárnak e levélre adott válaszából kitűnik, hogy korábban már elküldött Palágyinak két egyforma méretű tölgyfakéretben lévő képet, amelyeket éppen e méretük miatt könnyebb volt csomagolni, és továbbítani. Bár nem utal rá levelében, a két havas tájképről lehetett szó.

A későbbiekben előfordult, hogy a szóbanforgó tájképeket Sztregováról készült képeknek tartották. Az igazság azonban az, hogy az Alsó-sztregovát megörökítő, s Balogh Károly könyvében diaporitív után közölt kép, amely kétségkívül Sztregovát ábrázolja, nem lehet azonos a tájképek egyikével sem. A tájképek ugyanis özv. Madách Aladárné révén a Nemzeti Múzeum tulajdonába kerültek 1913-ban, bár sajtószerű módon (amelynek okait ma már nem lehet kideríteni) Madách Imre tárgyi hagyatékának leltára csak 1935-ben készült el, s a 72-től 104-ig tartó sorszámok alatt találjuk többek között a szóbanforgó képeket is. A leltárkönyv így fogalmaz: „Olajfestmény 2 [db], Tájkép, az egyik háttérben havással, előtérben fenyőfák két alakkal. Keskeny, aranyozott fakéretben. Hátralát: Fecit M. C. – A sztregovai kastélyból. –

Méret 57,5 × 45 cm – 1850 k. A másik havas hegyi táj elől fürdő épülettel. –” A két havas kép, s vele együtt csaknem a teljes tárgyi hagyaték 1945 elején a bombázások következtében megsemmisült. A leltárkönyv azonban megmaradt, s bár a bejegyzéseit nyilván fenntartással kell kezelnünk (vajon miből állapította meg 22 évvel a vásárlás után a leltározó, hogy 1850 körül készülhetett a kép?), azért a képek leírásait nyilván elfogadhatjuk.

A leírások érdekes utalásokat tartalmaznak. Egyrészt nincs bennük szó arról, hogy a képek Sztregovát ábrázolnák, jóllehet az ottani kastélyból származtak. Másrészt mindkettő (igaz, az egyik csak háttérben) havas tájat ábrázol, ezért azt mondhatjuk, hogy csaknem bizonyosan azonosak a már Madách Anna által is említett képekkel. Végül érdekes a fürdő épületre való utalás, mivel ez magyarázatot ad a kép keletkezésére. (V. ö.: a Madách tájrajzai c. fejezettel.)

Még legalább három további olajkép van, amelyekről megbízható információkkal rendelkezünk, de amelyeknek eredetijét napjainkban nem találjuk, s akkor még nem szóltunk a sztregovai katolikus templom oltárképéről.

Több forrásból, így Palágyi és Morvay leírásából ismerjük a *Vadászok* és *Kocsmajelenet* című képeket. Az élénk színeket emeli ki mindkét leírás: „kék ruhás székely lány barna vadással, vörös ruhás barna lány székely vadással” enyeleg. Ellentét uralja a másik képet is, délceg magyar lány és legény mellett „hízott képművész német Seelsorger tubákot kínál a ráncos vénasszonynak.” Palágyi még látta a képeket, megfestésük idejét a 60-as évekre teszi. (Vasárnapi Újság 44. évf., 1897. 51. szám.) A vadászjelenet az Oroszlánbarlang egyik falán volt elhelyezve.

Végül pedig a Balogh Károly könyvében szereplő, már említett, Alsó-sztregovát ábrázoló képnek szintén nem tudjuk, hol található az eredetije, sőt, a szerző által megjelölt helyen, a Nemzeti Múzeumban ma már a diaporitívról sem tud senki, amelynek alapján a képet Balogh Károly közzétette.

A megsemmisült illetve ismeretlen sorsú festmények után lássuk azokat, amelyek megvannak! Egy eddig teljesen ismeretlen, csupán Morvay leírásában szereplő festmény, a székelyi fej, a Magyar Nem-

zeti Múzeumban található. Érdekessége, hogy ugyanazt a jellegzetes szignót tartalmazza, mint Madách több rajza, s évszám is van rajta: 1851. Még találgatni sem tudjuk, hogy ebben az id szakban, amikor szinte folyamatosan Csesztvén tartózkodott Madách, s amikor év közepén Jolán leánya született, kir l vagy mir l mintázhatta a képet; csak azt állíthatjuk elég határozottan, hogy semmi esetre sem a feleségér l.

Ugyancsak a Magyar Nemzeti Múzeumban találjuk *Zrínyi Miklós* képét a Magyar Történelmi Képcsarnokban, mint ismeretlen szerző művét. A képet Madách legjobb olajképeként tartották számon.

Egy 1981-es ÁKV árverés eredményeként került a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdonába az a férfiarckép, amelyet korábban *Corvin János* portréként tett közzé Vayerné Zibolen Ágnes. Ez a múzeum is két olajképpel rendelkezik: a másik kép az *Ámor*. Nem tudjuk, hogy az utóbbi eladója, Papp Emma miként jutott ennek birtokába, mivel már jóideje külföldön él. Mindenesetre 1840. január 1-jén készült, s így csaknem bizonyosan azonos azzal, amelyet barátja, Lónyay Menyhért születésnapjára (jan. 6.) ajándékozott Madách.

Biedermeier és olaszos iskola hatása látszik az *Ámoron* és a *Férfi arcképen* (Zibolen Ágnes szerint Corvin János portré). Eltér ettől a *Fiatallány* (Női fej), mely kevésbé kimunkált, de modernebb. A Zrínyi-kép korai festményei közé tartozik, feltehetően másolat (esetleg Schwindt Károlynak Zrínyi Miklós képe szolgálhatott mintát), megfestése családi hagyományhoz köthető (a Madách család felmenői között Zrínyi is vannak). A sztrégovai kastélyban „Madách dolgozószobájának falán, a kandalló fölött” volt elhelyezve. Élénk színezése a historizáló festőiskola hatását mutatja.

Valószínűleg nem véletlen, hogy korai képeink a Schwindt Károly által követett stílus jegyei (biedermeier, történelmi romantika) érvényesülnek.

A Palóc Múzeum tulajdonában van⁴ a *Fráter Erzsébet* l készült portré, mely a legtöbb kiadványban szerepel, és kétségkívül Madách egyéni alkotása. Ha nem használ el mintát, akkor így fest. De gyengeségei ellenére is sikerült kép, melyen a naív festőerényei és gyarlósága egyaránt érvényesül. Fráter Erzsébet híres nyakéke itt jól látható. Nem világos azonban, hogy mikor s hogyan került a múzeum tulajdonába.

A huszas években, amikor Perédy György nagyváradi újságíró (eleinte Gulácsy Irénnel közösen) Fráter Erzsébet nyomába eredt, még nem volt Madách feleségér l közzétett kép. Pedig Aladár rendelkezett fényképekkel, s mint egyik levelében írta, Gyulai Pálnak is küldött belőlük, aki azonban sem közzé nem tette, sem vissza nem küldte azokat a feladónak. Tény, hogy Perédy György találta meg azt az olajfestményt, amelyet előbb a Nagyváradban, majd a Színházi Életben, végül a Tükörben tett közzé, s amely jelenleg lánya, Perédy Adél (Budapest) tulajdonában van; ez a festmény azonban többek véleménye szerint nem Madách alkotása. Madách festménye tehát később kerülhetett a múzeum tulajdonába, nem tudjuk azonban, hogy kitől s mikor.

Végül egy hatodik, ma is létező, s Kerényi Ferenc szerint minden kétséget kizáróan Madách festményt kell megemlítenünk, a *Görgei almá*, amely dr. Csekey László (Balassagyarmat) tulajdonában van, s amely a Paczolay-hagyatékból került hozzá. A kép sajnos rossz állapotban van, a háttér sötét, az alakok elmosódtak. Az előtérben párdúcbrön hever, nyitott szemmel álmódó férfi. Mögötte asztalka, rajta a fegyverletételi okmány. Feje felett lebegő alakok babérkoszorút tépnek szét, a dicsőség szertefoszlását jelképezve, éppúgy, mint a lefordított Kossuth-címer. A hátrészen akasztófák, a tizenhárom aradi vértanú sorsát idézik. A képet Madách fogságból való szabadulása után ajándékozta a Paczolay családnak.

A hat festmény közül kettő, az *Ámor* és a *Corvin János* valaha Vayerné Zibolen Ágnes szerint Madách unokahúgának, Károlyi Miksáné Huszár Annának a tulajdonában volt. Ennek azonban ellentmondani látszik, hogy az előbbi eredetileg Lónyay Menyhértnek ajándékozta Madách: nem tudunk róla, hogy a két család között bármiféle kapcsolat lett volna.

Szólnunk kell még Madách Imre festményeinek egy külön csoportjáról, az oltárképekről. Máig vitatott, hogy a sztrégovai katolikus templom oltárképeit ki festette meg. Majthényi Flóra 1879-ben Sztrégován tett látogatása után leírja a katolikus templom berendezését.⁵ „A templomot három oltár díszítette. A főoltár felett Mária mennybemenetele, jobbra Szent Imre, balra Szent Anna oltárképe állt.”

A foltárkép nem Madách alkotása, csupán „a gyarló kivétel” festményt „átfestette”, egyes részleteit „megújította”. A Szent Anna és Szent Imre képekre vonatkozóan érdemes egybevetni két forrást: Balogh Károly levelét Huszár Annához 1861. máj. 22. és ugyancsak Balogh Károly írását 1913-ból, a *Gyermekkorom emlékeit*. Mindkét helyen szerepel a Szent Anna és egy helyen a Szent Imre kép elkészítése. A 13 éves Balogh Károly n. vérenek írja némi dicsekvéssel: „bellem rettentő mesterember lett, olajfestéssel mázoló piktor. Egy képet már el is készítettem, egy Szt. Annát, valódi életnagyságban. A második most készül Szent Imre pünkösdre kész lesz. Emi b. bácsi nyilvánosan rájuk festette a B. K. bet. ket.”⁶ A gyermekes dicsekvés akkor érhető igazán meg, ha egybevetjük a második forrással, mely már tárgyilagosan fogalmaz: Madách Imre „kezembe nyomta az ecsetet, s útmutatása mellett a mellékoltáron Szent Anna képét kellett befejeznem. A körvonalakat s a kép egy részét festette meg.”⁷ A mester és tanítvány szerepe ezzel már tisztázódott.

A másik vitatott kérdés az, hogy mikor készültek az oltárképek? Balogh Károly nyomán Staud Géza 1861 tavaszát tartja valószínűnek. Radó György más időpontra gondol, mivel Madáchnak 1861 tavaszán a nógrádi „kortesutak” és „egyéb politikai tevékenységek” miatt, erre nem igen volt ideje. Április 1-jén pedig már Pesten van, és csak rövid időre látogat haza Sztregovára.

Részben Radó György feltételezését igazolják a források. Madách csak részleteit festi a képeknek, a Mária mennybemenetelén „javítgat”, „egy részleteit” festi. A Szent Anna és Szent Imre kép „körvonalait”, és itt is csak egyes részleteket. Vagyis a munkát nem folyamatosan végezte. Balogh Károly azért hiheti, hogy a „mázoló piktor”, mert nagybátyja távolléte miatt, „útmutatásai szerint”, de már önállóan fejezi be a képeket.

Vagyis 1861. ápr. 1-je eltt és később is csak rövid ideig foglalkozott az említett festményekkel. Az sem biztos, hogy pünkösdre elkészültek a munkával – mint ahogy a levélben ígéri, s ha az nyáron is folytatódott, akkor a három kép elkészítése huzamosabb időt vett igénybe.

A templom berendezését Majthényi Flóra 1879-ben írja le, de 1936-ban ifj. Balogh Károly is még úgy nyilatkozott, hogy „a képek ma is jó állapotban láthatók a sztregovai r. kat. plébániatemplomban.” Jelenleg ezek közül sajnos csak a Szent Imre van meg a felújított sztregovai kastélyban. A többi kép lel helye a kutatás jelenlegi szakaszában még ismeretlen.

Madách korai olajképeit ismert vagy ismeretlen szerzők műveiben készíttette, és az alkotásain többnyire a családtagokat örökítette meg.

Lyka Károly szerint „Szent Imrét testvérér l, Károlyról festette”. Morvay Gy. z. ugyancsak Károly portréjáról tesz említést, de nem Szent Imre, hanem Szent Péter oltárképen. (Sem Balogh Károly, sem Majthényi Flóra Szent Péter oltárképr l nem tudósít.) A lilomos ifjú – kétségkívül Szent Imre – öltözéke: zsinóros mente, sujtásos köpeny, a szabadságharc korának megfelelő viselet.

Kerényi Ferenc: *„...írtam egy költeményt...”* című kötetében a kép mellékletében közli: „Szent Imre arcvonásait minden bizonnyal Madách Pál kölcsönözte.”⁸

A költő fiatalabb öccse, Pál, törekeny alkatú beteges ifjú, aki a 48-as szabadságharc alatt honvédtisztként futárszolgálatot teljesített és 22 éves korában halt meg Sztregován. Arckép is maradt fenn róla, 1857-ben lemásolásra kéri „a megboldogult Pál képét” Majthényi Flóra.⁹ A kép ugyan elveszett, de Károly vonásait megőrizte egy későbbi fénykép. S azt biztonsággal állíthatjuk, hogy az utóbbira az olajkép arcvonásai nem emlékeztetnek. Fiatalon meghalt öccse, Pál emlékét versben és a Tragédiában is megörökítette.

Három gyermekkori képen (*Tanóra*, *Wolf tánczórája*, *Háromkirályok*) és a *Hat férfi arcképen* rajzolja még Károly és Pál arcvonásait.

Visszatérve Morvay majd Becker Hugó és Lyka Károly feltevéseihez, nem zárható ki az sem, hogy idősebb testvérét, Károlyt is lefestette.

Ez azonban csak úgy képzelhető el, ha a Balogh Károly és Majthényi Flóra által említett képek: Mária mennybemenetele, Szent Anna egyikének mellékalakja volt Szent Péter.

A sztregovai római katolikus templom oltárképeivel – az ismeretlen helyen levő – Madách Imrének tulajdonított festmények száma tovább

növekedett. A kutatás jelenlegi szakaszában lel helyük még ismeretlen. A mester és tanítvány szerz ségének arányaira az idézett források talán elegend választ adnak, de mindenképpen szükséges lenne a kés b-biekben alaposabb vizsgálatot folytató m vészettörténész szakvéleménye is.

JEGYZETEK

Madách Imre rajzmestere

- 1.** KAZINCZY Ferenc *levelezése* I–XXII. k. Kiadta Váczy János. Bp., 1890–1923. V. k. 1108. lev.
- 2.** KAZINCZY Ferenc, i. m. V. k. 1894. lev.
- 3.** KAZINCZY Ferenc, i. m. X. k. 2382. lev.
- 4.** VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes: *Kisfaludy Károly*. (M vészettörténeti Füzetek 5.) Bp., Akadémiai Kiadó, 1973. 52. l.
- 5.** LYKA Károly: *A táblabíró világ m vészete*. Bp., Corvina, 1981. 71. l.
- 6.** LYKA Károly, i. m. 70. l.
- 7.** LYKA Károly, i. m. 95. l.
- 8.** BALOGH Károly: *Gyermekkorom emlékei*. PIM. V – an. 4306/1.
- 9.** MOCSÁRY Antal: *Nemes Nógrád vármegyének Historiai, Geographiai és Statistikai Esmertetése 1–4*. Kecskemét, 1982. (Hasonmás kiadás.) Az el fizet urak jegyzékében szerepel id. Madách Imre neve. Mélyebb kapcsolatra enged következtetni, hogy a költ nagyapja, Madách Sándor és Mocsáry Antal *Az erényes zarándokhoz* címzett, Balassagyarmaton m köd szabadk m ves páholy tagjai voltak.
- 10.** GY RFFY Miklós: *Madách Imre kiadatlan levelei*. It 1959. 80. l.
- 11.** LYKA Károly, i. m. 67. l.
- 12.** OSzK Kt. Levelestár: Madách Imre – anyjához. 26. lev.
- 13.** HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes m veí*. Bp., 1942. (A továbbiakban: MÖM) II. k. 898., 912. l. Ezid tájt a magyar színháztörténet Pesten egy Anton Babnigg nev énekest ismer. Minthogy a családnév igen ritka, meglehet, hogy éppen róla, esetleg közeli rokonáról van szó a Madách-levelekben. Vö.: SZÉKELY György – KERÉNYI Ferenc: *Magyar színháztörténet 1790–1873*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1990. 42. l.
- 14.** OSzK Kt. Levelestár: Madách Anna – id. Madách Imrénéhez. 7. lev.

- 15.** KÁLNAY Nándor: *Krónikás évkönyvem*. I. k. Bp., 1910. 10. l.
- 16.** OSzK Kt. Levelestár: Madách Imre – anyjához. 14. lev. Pest, 1838. május 26.
- 17.** PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900. 51. l.
- 18.** PIM 64. 1512. 1.
- 19.** MNM Magyar Történelmi Képcsarnok 2027., PIM 81.201.1.
- 20.** Regél , 1841. I. félév 47–48. sz. jún. 13–17.
- 21.** VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes: *Madách Imre*. M vészet, 1964. 8. sz. 10–11. l.
- 22.** MTA M vészettörténelmi Kutatóintézet Bp. Adattár. Szentiványi Gyula levele (1925. IX. 24-én). A levél teljes szövegében szerepel: Madách Em k képe „Barta István miniszteri tanácsos tulajdonában van Székesfehérvárott.”
- 23.** GY RFFY Miklós, i. m. 76. l
- 24.** VAYERNÉ Zibolen Ágnes: *Madách Imre*. M vészet, 1964. 8. sz. 10–11. l.
- 25.** LYKA Károly, i. m. 156., 400. l.
- 26.** OSzK Kt. Levelestár: Madách Imre – anyjához. 17. lev.
- 27.** LYKA Károly, i. m.
- 28.** Magyar Nemzeti Galéria. Grafikai Osztály. Kéziratár: A fest Schwindt Károly unokájának levele, 1920.
- 29.** M vészet, 1909. 330. l.
- 30.** MTA M vészettörténelmi Kutatóintézet. Lyka Károly hagyatéka.
- 31.** Honm vész 1841. 9. évf. 38–41. sz. 372. l.
- 32.** Szépm vészeti Múzeum. 5580 leltári szám.
- 33.** RADÓ György: *Madách Imre életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987. 30. l.

Madách Imre tájrajzai

- 1.** BALOGH Károly: *Egy pillantás a sztrigovai oroszánbarlangba*. Bp., 1935. 5. l.
- 2.** GY RFFY Miklós: *Madách kiadatlan levelei*. Irodalomtörténet 1959. I. 74. l.

- 3.** NAGY Ervinné: *Tájébrázolás Madách m veiben.* Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. Salgótarján, 1985. 183–201. l.
- 4.** NAGY Ervinné, i. m. 198–201. l.
- 5.** PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre rajzai.* Vasárnapi Újság 1987. 51. szám. 859. l.
- 6.** Regél 1841. jún. 13–17. I. félév 47–48. sz.
- 7.** PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete.* Bp., 1900. 73. l.
- 8.** OSzK Kt. Levelestár: Madách Imre – anyjához 27. [Pest, 1840. jún. 28.]
- 9.** A Széna téri Szakál-ház azonban továbbra is a család rendelkezésére állt. 1840/41 telén Madách Mária ide címezte anyjához írott leveleit. OSzK Kt. Levelestár: Madách Mari – Majthényi Annához.
- 10.** GY RFFY Miklós: i. m. 89–90. l.
- 11.** BARANYI Imre: *Madách Imre költ i indulásának el zményei.* In. HORVÁTH Károly (szerk.): *Madách-tanulmányok.* Bp., 1978. 246. l.
- 12.** KERÉNYI Ferenc: *Madách-versek a tanulószobából?* In. MADÁCH Imre: *Lant-virágok* (A hasonmás kiadás melléklete.). Salgótarján, é. n. 11. l.
- 13.** Regél 1841. I. félév 47. sz. 370–371, l.
- 14.** A Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyve. A Madách-hagyaték darabjai – köztük a két említett festmény is – az 1935/72–104. tételszámok alatt szerepelnek.
- 15.** OSzK Kt. Levelestár: Madách Anna – id. Madách Imrénéhez 7.
- 16.** OSzK Kt. Levelestár: Madách Mária – id. Madách Imrénéhez 11.
- 17.** RADÓ György: *Madách Imre életrajzi krónika.* Salgótarján, 1987. 63–66. l.
- 18.** OSzK Kt. Levelestár: Madách Imre – anyjához 28. Keszeg, 1840. IX. 26.
- 19.** OSzK Kt. Levelestár: Madách Mari – id. Madách Imrénéhez 59., 65. Címzés: Madame Majthényi / Szakalischen Haus / Pest.
- 20.** U. o.
- 21.** GY RFFY Miklós, i. m. 55.
- 22.** MÖM II. k. 1100. l.

- 23.** OSzK Kt. Levelestár: Madách Mari – id. Madách Imrénéhez 13. Keszeg, 1841. jan. 20.
- 24.** VAYERNÉ Zibolen Ágnes: *Madách Imre*. M vészet 1964. 8. sz.
- 25.** BERNÁTH László: *Majthényi Anna kúriája*. Esti Hírlap 1964. szept. 28.
- 26.** *Szlovákiai Útikönyv*.
- 27.** HORVÁTH Károly, i. m. 98–99. l.
- 28.** NAGY Ervinné, i. m. 199–201. l.
- 29.** VOINOVICH Géza: *Madách és Az ember tragédiája*. Bp., 1922. 98. l.
- 30.** HALÁSZ Gábor (szerk.): MÖM II. k. 1037–1038. l. (Fráter Erzsébet levele, 1845. jún. 10., jún. 13.)
- 31.** RADÓ György: *Madách Imre életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987. 162. l.
- 32.** BALOGH Károly: *Gyermekkorom emlékei*. PIM. V – an. 4306/1.
- 33.** OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné – Károlyiné Huszár Annához 32. Alsósztrégova, 1864. jún. 11.
- 34.** Emanuel F. HAMMER: *A ház-fa-személy projektív rajzteszt. (Kézirat)*

Karikatúrák

- 1.** BALOGH Károly: *Gyermekkorom emlékei*. PIM. V–an. 4306/1.
- 2.** HALÁSZ Gábor (szerk.): MÖM II. k. 989. l.
- 3.** BALOGH Károly, i. m. 80. l.
- 4.** BECKER Hugó: *Madách Imre életrajza*. Magyar Szemle 1899. XI. évf. 21–35. sz.
- 5.** M vészet 1914. 379. l.
- 6.** Magyar Nemzeti Galéria Közleménye 1961. 3. sz. 77. l.
- 7.** Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Osztály. Kézirattár. Schwindt Károly. A fest unokájának levele. Madách rajztanárára vonatkozó forrás a szerző e témában megjelent tanulmánya: NAGY Ervinné: *Görgey álma*. Palócföld 1990/5.
- 8.** KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre: Lant-virágok*. Bevezető tanulmány. Salgótarján, é. n.

- 9.** RADÓ György: *Madách Imre életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987. 215. l., HALÁSZ Gábor (szerk.): MÖM II. 1212.
- 10.** Nagy Tükör. Pest, 1856–1858. Szerkesztő: Jókai Mór. 45–46.
- 11.** HARSÁNYI Zsolt: *Ember küzdj...* Bp., 1932. III. k.
- 12.** Bolond Miska. Pest, 1860. I. sz. 6. l.
- 13.** HALÁSZ Gábor (szerk.): MÖM II. k. 936–937. l.
- 14.** Daumier and Gavarni MCMIV. Jean ADHÉMAR: *Daumiere*. Paris, 1904.
- 15.** VAYERNE ZIBOLEN Ágnes: *Madách Imre*. M vészet 1964. 8. sz. 10–11. l.

A nyolcalakos karikatúra

- 1.** Győr, Xántus János Múzeum. Szabó József hagyaték.
- 2.** Képes Vasárnap 1943. január 26.
- 3.** Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy a Palóc Múzeum tulajdonában lévő anyagok mennyire dokumentáltak. Nem tudjuk, ki adta el vagy ajándékozta a Múzeumnak Madách Imre festményét. A fordított esetre is van példa: Madách korai műveinek, a *Lant-virágok*nak egy kéziratát 1930-ban Madách Alice bizonyíthatóan a Múzeumnak ajándékozta, de nyoma veszett. A Nógrádi Történelmi Múzeumban sem jobb a helyzet: az ott szereplő két Madách-rajz egyikénél sem tudjuk a forrást megnevezni.
- 4.** Palóc Múzeum levéltár. 1964-es adatok.
- 5.** BERNÁTH László: *Majthényi Anna kúrtája*. Esti Hírlap 1964. szept. 28.
- 6.** BECKER Hugó: *Madách Imre életrajza*. Magyar Szemle 1899. XI. 90. l.
- 7.** PALÁGYI M.: *Madách Imre rajzai*. Vasárnapi Újság 1897. 51. sz. 859–860. l.
- 8.** MORVAY György: *Madách életrajzáról és költészetéről I*. Budapesti Szemle 1900. 431. l.
- 9.** HARSÁNYI Zsolt: *Ember küzdj!...* Bp., 1932. III. k. 95. l.

- 10.** MORVAY György, i. m. 436., BALOGH Károly: *Madách az ember és a költő*. Bp., 1934. 132. l.
- 11.** ANDOR Csaba: *Madách Imre és Bagyinszky Borbála* (kézirat).
- 12.** HARSÁNYI Zsolt, i. m. III. k. 72–73. l.

A könyvbarát szakali kisbirtokos, Szentiványi Bogomér

- 1.** BALOGH Károly: *Gyermekkorom emlékei*. PIM. V.–an. 4306/1.
- 2.** BOROVSKY Sámuel (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye*. Bp., é. n. 622. l.
- 3.** HALÁSZ Gábor (szerk.): MÖM II. k. 917. l.
- 4.** MOCSÁRY Antal: *Nemes Nógrád vármegyének Historiái, Geographiai és Statistikai Esmertetése*. Pest, 1826. II. k. 6. l.
- 5.** BALOGH Károly, i. m.
- 6.** HALÁSZ Gábor (szerk.), i. m. II. k. 930. l.
- 7.** HALÁSZ Gábor (szerk.), i. m. II. k. 995. l.
- 8.** ANDOR Csaba – LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre kéziratai és levelezése (katalógus)*. Bp., 1992. 312. l.

Nevelők a második sztrégovai korszakban: Borsody Miklós és Jancsó Sándor

- 1.** KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre: „...írtam egy költeményt...”* Bp., 1983. 42–43. l.
- 2.** BOROVSKY Sámuel (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye*. Bp., é. n. 123. l.
- 3.** RADÓ György: *Madách Imre életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987. 213. l.
- 4.** PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900. 234. l.
- 5.** HALÁSZ Gábor (szerk.): MÖM II. k. 880–881. l.
- 6.** BALOGH Károly: *Madách az ember és a költő*. Bp., 1934. 181. l.
- 7.** BALOGH Károly: *Gyermekkorom emlékei*. PIM (kézirat) V.–an. 4306/1.

- 8** BALOGH Károly: i. m. 137. l.
- 9** SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp., 1902. I. k. 1266. hasáb.
- 10** *A L csei Kír. Kath. F gimn. Évkönyve 1871/72.* Tanodai közlemények.
- 11.** Nógrád Megyei Levéltár: XIII. 1. A Bory–Madách család iratai. Harsányi Zsolt levelezése, 65. levél.
- 12.** STRIKER Sándor: *Az ember tragédiája rekonstrukciója*. Bp., 1996. 77. l.
- 13.** KÁLNAY Nándor: *Cesztve község története és leírása*. Bp., 1884. 22. l.
- 14** MORVAY Gy z : *Adalékok Madách Imre életéhez*. Bp. 1898. 11. l.
- 15.** Nógrád Megyei Levéltár: XIII. 1. A Bory–Madách család iratai. Harsányi Zsolt levelezése, 65. levél.
- 16.** S TÉR István: *Világos után. Nemzet és haladás. Aranytól Madáchig*. Bp. 1987. 17. l.
- 17.** BORSODY Miklós: *A philospphia mint önálló tudomány s annak feladata*. In. *A L csei Kír. Kath. F gimn. Évkönyve 1871/72.* L cse, 1872.
- 18** BALOGH Károly: *Gyermekkorom emlékei*. PIM (kézirat) V.–an. 4306/1. 162. l.
- 19.** BALOGH Károly, i. m. 168–169. l., BORSODY Miklós, i. m.
- 20.** BALOGH Károly: *Madách az ember és a költ.* Bp., 1934. 180. l.
- 21.** HALÁSZ Gábor (szerk.): MÖM II. k. 1062. l.
- 22.** OSzK Kézirattára. Levelestár: id. Madách Imréné – Károlyiné Huszár Annához, 1861. júl. 3.
- 23.** HALÁSZ Gábor (szerk.): MÖM II. k. 1063. l.
- 24.** Balogh Károly levele Károlyiné Huszár Annához 1861. aug. 7.
- 25.** u. o. 1861. szept. 28.
- 26.** OSzK Kézirattára. Levelestár: id. Madách Imréné – Károlyiné Huszár Annához. 1861. szept. 5.
- 27.** OSzK Kézirattára. Levelestár: Balogh Károly – Károlyiné Huszár Annához. 1861. szept.

- 28** OSzK Kézirattára. Levelestár: Balogh Károly – Károlyiné Huszár Annához. 1863. nov. 3.
- 29.** Nógrád Megyei Levéltár. XIII. 1. A Bory–Madách család iratai. Harsányi Zsolt levelezése, 65. levél.
- 30.** BALOGH Károly: *Gyermekkorom emlékei*. PIM (kézirat) V.–an. 4306/1.
- 31.** SZINNYEI József, i. m. *V*. Bp., 1897. 349. hasáb.

Egy képrejtvény piszkozata és tisztázata

- 1.** SCARRON: *A vanyarci kastély (Madách Imre egy kézírata)*. Pesti Hírlap 1884. 248. sz. 5. l. és 249. sz. 9. l.
- 2.** RUDNAY Józsefné – SZIGETHY Gyuláné: *Veres Pálné Beniczky Hermin élete és m kódése*. Bp., 1902. 129. l.
- 3.** HALÁSZ Gábor (szerk.): MÖM II. 1209–1210. l.
- 4.** OSzK Kézirattára. An. lit. 3847.
- 5.** VISNYOVSKY Rezs : *Madách Imre és a Veres-család*. Balassagyarmat, 1927. 13. l.

Ki kicsoda Madách rajzain?

- 1.** Evangélikus Országos Levéltár. A Bányai Evangélikus Egyházkerület ordinációs anyakönyve 400. l.
- 2.** KÁLNAY Nándor: *Krónikás évkönyvem*. I. k. Bp., 1910. 12. l.
- 3.** H. L.: *Hatvan éves jubileum*. Losonc és Vidéke 1901. 48. sz. Köszönet illeti Böszörményi Istvánt (Losonc), az újságcikk felfedez jét.
- 4.** BALOGH Károly: *Gyermekkorom emlékei*. PIM (kézirat) V.–an. 4306/1.
- 5.** Weinberger táncórája – Madách Imre rajza. OSzK Kézirattár anekta 3847.
- 6.** OSzK Kézirattára. Levelestár: Balogh Károly – Károlyiné Huszár Annához (1858).

7. HALÁSZ Gábor (szerk.): MÖM II. k. 142–145. l.
8 BALOGH Károly rajza Huszár Annáról. Nógrádi Történeti Múzeum Irodalomtörténeti Gyűjteménye (88.42.454).
9 U. o. (Károlyi Miksáné, jobbról-balról Károlyi Miksa és Károlyi László).
10 OSzK Kézirattára. Analekta 3847.
11 PAPP-SZÁSZ Lajosné SZONTAGH Mária: *Visszaemlékezés iglói Szontagh Pálra*. (Kézirat, Szontagh Tamás [Budapest] tulajdonában.)
12 BALOGH Károly: *Gyermekkorom emlékei*. PIM (kézirat) V.–an. 4306/1. (Madách Imre levele Huszár Annának, 1861. júl. 23.).

7. BALOGH Károly: *Gyermekkorom emlékei*. 122. l.
8 KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre: „...írtam egy költeményt...”* Bp., 1983. 17. l.
9 MÖM II. k. 1135. l.

Hat n i arc – hat szerelem?

1. HALÁSZ Gábor (szerk.): MÖM II. 952. l.
2 HALÁSZ Gábor (szerk.): MÖM II. 921–926. l.
3 MADÁCH Imre: *Költemények*. OSzK Kézirattára. Fol. Hung. 1397. 5. fólió, rektó.
4 ZOLNAY László: *A Madách család eredete*. In. A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 1983. 11–35. l.
5 MADÁCH Imre, i. m., 10. fólió.

Madách Imre képeinek sorsa

1. OSzK Kézirattára. Analekta 10.401.
2 OSzK Kézirattára. Fol. Hung. 1403.
3 OSzK Kézirattára. Levelestár: Madách Anna – id. Madách Imrénéhez. 7. levél
4 Fráter Erzsébet portréja a múzeumi átszervezések miatt 1985-ben Balassagyarmatról Salgótarjánba került a Megyei Múzeumba.
5 MAJTHÉNYI Flóra: *Madách Imre otthona*. Pesti Napló 1879. okt. 31.
6 OSzK Kézirattára. Levelestár: Balogh Károly – Károlyiné Huszár Annához.

Madách képei